

Szabad Piac

Gazdaság-, társadalom- és bölcsészettudományi folyóirat

2022/2
Háború

Kiadja a Milton Friedman Egyetem

Szabad Piac

Kiadja a Milton Friedman Egyetem

Gazdaság-, társadalom- és bölcsészettudományi folyóirat

Megjelenik félévente

Főszerkesztő: *Csepeli György*

Felelős szerkesztő: *Szűts Zoltán*

Szerkesztők:

Vasali Zoltán (tanulmányok), Soós Eszter Petronella (szemle),

Szabóné Kiss Zsuzsanna (olvasó szerkesztő)

A szerkesztő bizottság elnöke: *Schottner Krisztina*

A szerkesztő bizottság tagjai:

Beke Ottó (Újvidéki Egyetem), Grajczjár István (Milton Friedman Egyetem),

Guld Ádám (Pécsi Tudományegyetem), Kovács-Krassói Anikó (Móra Ferenc Múzeum),

Lengyelné Molnár Tünde (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem), Mátyus Imre

(Szegedi Tudományegyetem), Molnár György (Óbudai Egyetem és Széchenyi Egyetem),

Pók Attila (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet),

Racsko Réka (Eszterházy Károly Katolikus Egyetem), Ringert Csaba (Dobó István

Vármúzeum), Szatmári Péter, Tózsza István (Budapesti Corvinus Egyetem)

A szerkesztőség címe: *Milton Friedman Egyetem, 1039 Budapest, Kelta utca 2*

A kiadó neve: *Milton Friedman Egyetem*

Székhelye: *1039 Budapest, Kelta utca 2.*

A kiadásért felelős személy: *Gere Ádám vezérigazgató*

A szerkesztésért felelős személy: *Szűts Zoltán felelős szerkesztő*

Tördelő szerkesztő: *Szitás István (Gerilla design)*

ISSN 2677-1616 (Nyomtatott)

ISSN 2786-4049 (Online)

A folyóirat weboldala:

<https://uni-milton.hu/szabad-piac/>

Kapcsolat: *Szűts Zoltán (szuts.zoltan@uni-milton.hu)*

A kéziratok formai és szakmai követelményei az alábbi címen érhetők el:

<https://uni-milton.hu/szabad-piac/kezirat>

Lektorált folyóirat.

Minden publikálásra beküldött kéziratot két felkért opponens lektorál.

A borítón szereplő kép forrása:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/5f/Prado_-_Los_Desastres_de_la_Guerra_-_No._05_-_Y_son_fieras.jpg

TARTALOM

ELŐSZÓ

Szűts Zoltán

Előszó.....	5
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.1	

SZABAD PIAC BESZÉLGETÉS

Csepeli György – Molnár György – Ropolyi László – Szatmári Péter – Szűts Zoltán

Miért vannak háborúk?	7
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.2	

ELMÉLETILEG

Nyáry Gábor

Köd és fénysugár: A kiberhadviselés dilemmái a geopolitikai konfliktusok új „szürke zónájában”	17
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.3	

Guld Ádám – Balázs Andrea

Az orosz-ukrán háborús konfliktus befogadói interpretációja Z generációs fiatalok körében	30
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.4	

Pók Attila

Gyűlölet és a változtatás akarása	45
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.5	

Csepeli György

Az ember az identitás rejtekútjain	56
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.6	

REFLEX

Vörös Csilla

Ébresztő: a fenntartható jövőért	62
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.7	

Törőcsik Mária - Maksimovic Ágnes

A nemfogyasztás mint új kihívás	70
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.8	

MŰHELY

László Mónika

A siker társas természete	78
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.9	

Rosa Susanna D. Nhancale

Az m-learning és a technicizmus. Kritikai észrevételek a hagyományostól eltérő tudásátadási módszerekről a felnőttképzés területén, szakirodalom elemzés alapján. 1. rész.....	84
10.56233/SZABADPIAC.2022.2.10	

ÉLETRAJZOK.....	101
-----------------	-----

ABSZTRAKTOK.....	103
------------------	-----

Nyomda: Fotogold Nyomda
Felelős vezető: Borvető Béla

ELŐSZÓ

Főszerkesztőnk – folyóiratunk hatodik számában – két írásban is szerzőként érintett, ezért úgy gondoltuk, hogy az előszót most a felelős szerkesztő jegyzi. A szám fókuszába eredetileg a háborút állítottuk, amelynek aktualitása sajnos a következő időkben sem avul el. Érkeztek írások a háborúról. A lapot bevezető szokásos kerekasztal résztvevői is a háborúról beszélnek, ám a megrendelt cikkek teljes számban nem érkeztek meg időre, ami a lapszerkesztésben járatások számára nem új jelenség. Közben megjöttek az írások, amelyeket a fenntartható fejlődéssel foglalkozó előző számunkba kértünk, így a hatodik szám kettős szerkezetű lett.

Az egyik szerkezeti egységben a háború természetét taglaló írások kerültek, míg a másik, „Reflexnek” elnevezett rovatunkba került tanulmányok az előző számban megjelent írások reflexióiként is olvashatók. „Műhely” rovatunkban a tudomány vizeire most merészkedő két PhD hallgató cikkeit közöljük.

A virtuális kerekasztal körül folyó beszélgetés minden résztvevője, Szatmári Péter, Ropolyi László, Csepeli György és Molnár György egyetértett abban, hogy a kétezer-ötszáz évvel korábban élt miletoszi filozófus, Héraikletosz a tőle fennmaradt 53. töredékében voltaképpen mindent elmondott, amit a háborúról el lehet mondani. Az Európa keleti végein jelenleg zajló háború ugyanakkor új vonásokat vés a háború jól ismert arcára. Szatmári Péter hozzászólásaiban a háborúk makacs visszatérésének okait keresi. Csepeli György az emberi lét eredendő bizonytalanságaira vezeti vissza a nagy csoportok konfliktusait. Ezt a gondolatot folytatja Ropolyi László, aki szerint a háború leegyszerűsíti a bennünk és körülöttünk lévő komplexitást, és ezzel nyűgözi le a küzdő feleket ugyanúgy, mint a külső megfigyelőket. Molnár György hívja fel a figyelmet, hogy a háború nemcsak a testek, hanem a testeket mozgató értelmek küzdelme is egyben. A mostani háború pedig a mesterséges intelligencia adta, korábban ismeretlen lehetőségeknél is a próbaterepe.

A számháborúval foglalkozó részét Nyáry Gábor nagyszerű cikke nyitja meg, aki Clausewitz gondolatát megismételve kifejti, hogy a háború ködöt bocsát a térre, ahol a felek küzdenek egymással. Nyáry izgalmas cikke szerint a köd ezúttal átkerget a kibertérre is, amelyben szétszálazhatatlanul összegabalyodik az igaz, a szándékoltan hamis és a szándéktalanul téves, alaposan megnehezítve mindkét fél számára a szükséges harcászati döntéseket. Guld Ádám és Balázs Andrea – a pandémia által szétzilált társadalmi mezőben – eredeti módszerrel vizsgálja a most zajló orosz-ukrán háború által a Z generációs magyar fiatalokra rótt lelki terheket. A cikk különös értéke, hogy a szerzők nemcsak leírják a háborús hírek fiatalokra kiváltott negatív érzelmeit és interpretációit, hanem a traumatikus hatások enyhítésére, áthangolására alkalmas innovatív módszereket is bemutatnak.

Clausewitztól azt is tudjuk, hogy a politika és a háború között nincs kínai fal. A mindkét szférában egyaránt használt fegyverek sorában Pók Attila a gyűlöletet elemzi, amely áthidalhatatlan lelki szakadékot nyit az egymással szemben álló felek között, a saját csoport iránti szeretet előfeltételévé téve a másik csoport gyűlöletét. Pók Attila gondolatát folytatva Csepeli György azt mondja, hogy az ember evolúciós eredetű meghatározatlanságából adódó helytelenség leküzdését a saját csoport és a másik csoport közötti megkülönböztetés teszi lehetővé, amelynek előnye az ismerős saját hely megtalálása a süket és vak univerzumban,

ára azonban, hogy a saját helyre a másik helyének fenyegető árnya vetül, amit csak a saját és a másik csoport közötti kooperáció és a bizalom hessenthetnek el.

Vörös Csilla cikke lezárja folyóiratunk hatodik számának háborúval foglalkozó részét, és egyben folytatja a fenntartható fejlődés ötödik számban bőven tárgyalt témáját. Vörös szerint az emberiség jövőjét a maga által előidézett természeti és társadalmi katasztrófák egyaránt fenyegetik. A cikk a legutóbb lezajlott, de még korántsem véget ért globális vírusjárvány következményeit vizsgálja, némi reményt nyújtva arra, hogy a járvány okozta gazdasági, politikai és társadalomlélektani megrázkódtatások kikényszerítik a bizonytalansághoz való alkalmazkodást, aminek egyik jele a digitális átalakulás folyamatának felgyorsulása. Törőcsik Mária és Maksimovic Ágnes a fenntartható fejlődést leginkább fenyegető esztelen, mohó és önző fogyasztást kritizálja, felmutatva az alternatívát, a tudatos nemfogyasztást. A tudatos nemfogyasztók fellázadnak a szükségleteikkel visszaélő fogyasztói kapitalizmus ellen, és a civil társadalom adta eszközökkel egy új, a fenntartható fejlődést szem előtt tartó kultúra megteremtésén fáradoznak, szövetségest keresve az üzleti és a politikai világban.

Számunk „Műhely” szekciójában László Mónika gondolatébresztő cikkének adtunk helyet, amelyben az én-marketingben járatos szerző a siker társadalmi meghatározóit vizsgálja jól kiválasztott példák alapján. Rosa Susanna D. Nhancale széles körűen feldolgozott szakirodalom alapján mutatja be a digitális átalakulás által leginkább érintett felnőttoktatás kihívásait.

Szűts Zoltán
felelős szerkesztő

Csepeli György – Molnár György – Ropolyi László – Szatmári Péter –
Szűts Zoltán:

MIÉRT VANNAK HÁBORÚK?

Szűts Zoltán: *Miért vannak háborúk? A kérdés filozófiai megközelítésére Ropolyi Lászlót, majd történeti megközelítésére Szatmári Pétert kérem fel.*

Ropolyi László: Ha filozófia, akkor Hérakleitosz felfogásához menjünk vissza. Hérakleitosznak van egy töredéke, amelyik úgy szól, hogy „*Háború mindenek atyja és mindenek királya. És egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká*”. Ez egy furcsa szöveg, abból a szempontból legalábbis, hogy – ahogyan mondani szokták – antropomorf leírása a létezők ellentmondásosságának, azaz annak, hogy a világban létező dolgok összetettek és ellentétes meghatározottságokkal rendelkeznek, és az együtt létező ellentétek közötti küzdelem létesíti és alakítja a természetüket. Tehát filozófusként valójában erre az elképzelésre utalnék vissza, ahol az ellentétek létesítenek dolgokat, és az ellentétek együttlétének egyik formája az ellentétek közötti harc, viszály vagy küzdelem. Amit, ha kiemelünk a létezés teljes kontextusából, akkor abból lesz a háború. Valami ilyesmi, nem tudom, mit gondoltok erről?

Szatmári Péter: Ha már idézetet hoztál Hérakleitosztól, akkor hadd jegyezzem meg, hogy a történeti diskurzusban is benne van folyamatosan ez az idézet. Ha nem tévedek, akkor még a boldog békeidőkben, a középiskolai, gimnáziumi tankönyvekben is hivatkoztak rá. Thomas Mannak volt egy érdekes mondata, ami úgy szólt, hogy: „*Vajon a béke nem a polgári korrupció egy eleme csupán, míg a háború a megtisztulás, a felszabadulás és a remény ígérését hordozza?*” – ami egy elég összetett gondolat. Ebben benne van a válasz is a történelmi dilemmára. Mert Thomas Mann alapvetően már 20. századi jelenségnek, írónak és gondolkodónak tekinthető. Nagyjából az első világháborúig volt egy olyan fikció és feltételezés, vagy legalábbis egy tétel a történelemmel és a nemzetközi irodalommal foglalkozó történeti szakirodalomban, hogy általában az emberek természetes állapota a béke. És a háború egy szükséges eszköz ahhoz, hogy megrendszabályozzuk a megtévelyedőket, és helyreállítsuk a békét. Tehát volt egy kvázi matematikai képlet, amelyik úgy szólt: béke-háború-béke. Gyakorlatilag ez változik meg majd a 20. században, az első világháború után, és vetődik fel az a dilemma, nemcsak a történettudományban, hanem egyébként más területeken is, hogy az emberek számára mi a természetes állapot, és mi határozza meg gyakorlatilag a mindennapokat? Kialakul egy másfajta dimenzió, amelyik a háború-béke-háború logikára épül, és arról szól, hogy talán a háború sokkal inkább testhezálló az emberiség számára. Az első világháború után, gyakorlatilag 1945-ig, sokan arról is beszéltek, hogy egy polgárháború lesz, ami egy újabb, nagy világégésbe torkollik, utána pedig már hidegháborúról beszélünk – ezt mindenki tudja. Ezt követi egy újabb törésvonal, amikor különböző gondolkodó filozófusok – Fukuyama és mások – úgy vélik, hogy a történelem befejeződött és ilyen típusú konfliktusok nem várhatók.

Ma meg arról folyik már a polémia a különböző agytrösztök között, hogy a hidegháború újra elkezdődött. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy nincsenek különböző konfliktusok és véres összecsapások, akár mellettünk is, nem olyan távol, hanem azt, hogy a globális tényezők egymással nem ütköznek, hanem áttételesen különböző proxy háborúk formájában vívják a csatájukat. Az egyének, a közösségek és a civilizációk számára is gyakorlatilag ez a fajta folyamatos harc lesz a természetes.

Szűts Zoltán: *Péter egy antropológiai és geopolitikai történeti távlatba helyezte, úgyhogy Csepeli Györgynek címezzük a kérdést.*

Csepeli György: Nem beszéltük meg előre, de teljesen hasonló nyomvonalon tervezem én is elindítani ezt a beszélgetést. Hérakleitosz természetesen a kályha, ahonnan indulunk. A mondat, mióta csak ismerem, nem hagy engem nyugton, mert ahogyan Péter is utalt rá, Hérakleitosz szavai arra utalnak, hogy a háború nem egy embertelen valami. Mintha a háborúban nyilvánulna meg legjobban az, amit emberinek nevezünk, bármilyen hátborzongatónak is tűnik ez a következtetés. Mert az ember, hogy Heideggert idézzem, „hátborzongató idegenségben él”, és ez az idegenség egy soha be nem gyógyuló seb, amit a béke, ha akarjuk, ha nem, elfed, de a seb újra meg újra kifakad. A háborúban az emberi lét eredendő bizonytalansága, sebezhetősége, sérülékenysége nyilvánul meg kollektív szinten, amiről szeretünk elfelejtkezni. Szeretünk a béke idillikus menedékebe vonulni. De például most, hogy a keleti végeken zajlik a háború a maga hideg, kegyetlen valóságában, mintha újra előbukkanna az emberi létnek ez az általunk nem kedvelt arca. Ilyen értelemben a háborút annak az őrjítő bizonytalanságnak a termékeként értékelem, amiktől nem szabadulhatunk. Ezzel egészíteném ki, amit Laci és Péter elkezdett.

Molnár György: A háború és béke tekintetében nekem is az ellentét és az egység, vagy még inkább az összetartás és széthúzás jut első gondolatként eszembe. Tehát valamilyen ellentétes erők megjelenése, ami mögött valóban a bizonytalanság áll, adott esetben az ellentétes feszültség, az adott válsághelyzet legmagasabb szintje, foka, amit egy háborús helyzet okozhat. A történelem során alapvetően attól is függ ennek értelmezése, hogy milyen generációt szemlélünk, és az az adott háborús történetet hogyan dolgozta fel. Erre egy példa, hogy Angliában a gyerekek számára még volt pozitív töltete vagy tartalma a háborús történeteknek, de általában azért, ha háborúról van szó, akkor az mindenképpen negatív érzelmeket sugall, illetve azokat indítja el. Emellett, ha vannak személyesebb kötődések, akkor még inkább negatívan tud működni.

Szűts Zoltán: *Egyre többet beszélünk arról, hogy milyen jelentősége van a történeteknek, a történetmesélésnek, a narratíváknak. És talán azt mindannyian tapasztaljuk, hogy a történetmesélés milyen mértékben képes befolyásolni egy-egy közösségnek a működését, fejlődését, az őskortól kezdve ez így működött. Az a kérdésem, hogy óhatatlan-e, hogy amikor ezek az elmesélt történetek- adott nemzetek mesélik a saját történetüket évszázadokon keresztül -, találkoznak, akkor háború törjön ki, vagy tudunk-e arra példát*

mondani, hogy egyszer csak a történetek találkoznak, és együtt kezdik őket a különböző nemzetek mesélni? A kérdésem még a nemzetek közötti háborúról szól, én most Pétert kérdezem először.

Szatmári Péter: Vannak pozitív meg negatív példák. Messziről kezdem megint, aztán eljutok majd a pozitívig. Tolsztoj Háború és békéje pont azért lehet izgalmas, mert ennek a történetmesélésnek egy szélesebb dimenzióit dolgozza fel, és túl a Napóleoni háborúkon, az emberi, a gazdasági, a személyes, a közösségi kapcsolatokra is átvetíti ezt a háború-béke logikát. Gyakorlatilag modellezi mindezeket a férfi-nő viszonyrendszeren belül is. De hogy a konkrét kérdésre válaszoljak, és pozitív példát mondjak, ennek a közös történetmesélésnek az egyik különleges esete a francia-német közeledés vagy szembenállás. A távolság hullámai tulajdonképpen a középkortól egészen napjainkig tartanak, ennek minden pozitív és negatív dimenziójával egészen addig, hogy '45 után kísérlet történik (és meg is valósul) a közös történelemkönyv elkészítésére, ami itt Közép-Európában is példa lehetne sok esetben, hiszen ez a vállalkozás sikeresnek tűnik. Függetlenül attól, hogy mélyebb beszélgetések során ez a fajta szembenállás-logika még mindig elő-előkerülhet családi asztaloknál. Tehát nagy kérdés az, hogy a politika konszenzusa vagy a történelem konszenzusa mennyire lesz az egyének konszenzusa is közép- és hosszútávon? De nagyjából úgy tűnik, hogy ez a fajta, a franciák részéről revans, a németek részéről az ősellenségkép sokat oldódott, és a mai napra már inkább egy történelmi torzítóvá szelídült, mint valós szembenállássá.

Szűts Zoltán: Azt hiszem, hogy ebből a történeti példából mindannyian tanulhatunk. Ugyanez a kérdés, Ropolyi László!

Ropolyi László: Ha már a történetet hoztad szóba, szerintem ebből a nézőpontból megmutatkozik a háborúnak egy nagyon fontos karakterisztikuma, nevezetesen az, hogy a háború az élet komplexitásának radikális csökkentését is jelenti. Valójában az életnek egy végzetes leegyszerűsítése és lecsupaszítása zajlik. Egy, két vagy néhány összefüggés emelkedik ki, és abban fejezünk ki mindent, abba szuszakolunk bele mindent. Szerintem egy nagyon fontos dolog az, hogy a háború az élet gazdagságát totálisan leegyszerűsíti, és csak végletes kérdéseket tesz fel. Élet és halál, velem vagy vagy nem vagy velem – ilyen kérdéseket enged meg. Azt mondanám, hogy a történetek, amiket Zoltán te is említettél, azok ilyen sematikus történetekké válnak. Ha szabad azt mondani, illetve ha már szóba került Tolsztoj, akkor talán megfogalmazhatnánk egy Anna Karenina parafrázist is: minden háború egyforma, de minden béke különböző, a maga módján. Szerintem ez egy nagyon fontos kérdés. Azt gondolom, hogy a háború értelmezésében meghatározó jelentőségű annak megértése, hogy mi hozza létre és hogyan lehetséges egyáltalán az, hogy az emberek mindent félretesznek és eltekintenek a világ, a kultúra, az élet komplexitásától, és az energiáikat, a tevékenységüket egy-két viszonyra fókuszálják.

Csepeli György: Igen, folytatnám ezt a történeti szálát. Clausewitz jutott eszembe, kézenfekvő módon, aki a háborúról azt mondta, hogy „a politika folytatása más eszközökkel”.

És a politika voltaképpen pont arról szól, amiről Ropolyi László beszélt. Clausewitz mondása arra utal, hogy a politika és a háború egyműiek: mindkettőben barát és ellenség áll szemben egymással – kölcsönösen. Itt visszautalok arra, hogy az a fajta bizonytalanság, ami az emberi létet sui generis jellemzi, kényszeríti a komplexitás redukcióját, amiről Ropolyi László is beszélt. Annál egyszerűbb logika nincs, hogy „vagyunk mi és vannak ők”, „nekünk van igazunk és nekik nincs”, ami igazolja, hogy megtámadjuk a másikat, aki nem a barátunk, hanem az ellenségünk. Érdekes, amit Péter felvetett, hogy ez a „mi” és „ők” közötti konfrontáció hogyan oldódik föl? Hogyan születik egy fölérendelt cél, a háborúból hogyan lesz béke? Európában erre látunk példát. Úgy látom, hogy itt Közép-Európában a békefolyamatok kibontakoztak és megerősödőben vannak, például a román-magyar vagy a szlovák-magyar vonatkozásban. Nem olyan szinten, mint ahogy azt a Péter által felhozott, német és francia eset mutatja, de az irány jó. Ez a jó hír. Ugyanakkor az a benyomásom, hogy minden egyes béke megszűli a maga háborúját egy másik szinten. Az Európai Unió úgy tűnik, hogy valamilyen módon létre fog hozni egy ilyen „mi” csoportot, egy barátokból álló szövetséget, de sajnos mindjárt ott van az ellenség most az oroszok képében, később ki tudja, Kína képében. Amikor elvesztünk egy ellenséget – mert barát lesz –, akkor párhuzamosan megszülnünk egy másikat. Így aztán a Hérakleitoszi mondás érvénye soha nem szűnik meg.

Szűts Zoltán: *A globalizáció és a nemzetközi kereskedelem mintha akadályozná a háborúk kitörését. Ugyanis, most a szomszédunkban zajló háború kapcsán is azt tapasztaljuk, hogy az egyes országok iparai jelentős mértékben egymásra épülnek, de ugyanezt láthatjuk például Kína, Tajvan és a világ kapcsolatában is. Az a gazdasági törekvés, hogy mindenkinek jusson okostelefon vagy számítógép, általában megakadályozza azt, hogy egy jóval nagyobb ország, katonai erővel lerohanjon egy kisebbet. Éppen azért, mert a kicsi gyártja az összes chipet, ami a világnak szükséges. Ha ezt a gondolatmenetet követjük, azt gondolhatnánk, hogy a békéhez vezet a globalizáció, a kereskedelem, és az anyagi érdekek azt követelik meg, hogy béke legyen. De mégis azt látjuk, hogy előbb vagy utóbb még a korábbiaknál véresebb, átgondoltabb és több hadszíntéren zajló háborúknak vagyunk tanúi. Mi okozza akkor mégis, hogy háborúk törnek ki? A türelmetlenség? Mert az építkezéshez sok idő kell. Nem tudják kivárni egyes hatalmak azt, hogy kereskedelem útján erősödjenek, vagy egyszerűen a háború iránt valamilyen ősi ösztönünk kerekedik felül? Szatmári Pétert kérdezem először.*

Szatmári Péter: Van egy modern politikai válasz, amit mondok, és majd lehet más módon boncolgatni. Biztos mindannyian emlékeztek rá, hogy – és most megint visszatérek a középiskolai meg az általános iskolai ismeretekhez – sztereotípiákat vizsgáltuk, amikor arra voltunk kíváncsiak, hogy miért tört ki az első világháború? Két klasszikus válasz volt. Az egyik a hatalom újraelosztása, a másik a piacokért folytatott verseny. Ezt igazából csak azért mondtam el, mert formálisan a globalizáció mozgása mögött nyilvánvalóan bizonyos típusú rendeződést látunk a különböző hatalmi centrumok között. Ha az Egyesült Államok nem tudja feltétlenül uralni a világpiacot, akkor vélhetően vannak olyan szereplők, akik úgy gondolják, hogy az egypólusú rendszernek lehet, hogy másfajta megfelelője is létezik,

ami mondjuk, többfajta pólust feltételez. És jól látható az, hogy a világban vannak olyan erőcentrumok, amelyek ezt a fajta polarizációt erősítenék. Tehát, nem élvezik vagy nem tetszik nekik különösebben az, hogy egy kézben összpontosul a gazdaságpolitika és a katonai erő, hanem sokkal inkább szeretnék ezt egy szélesebb dimenzióba helyezni. Egy gondolatot hadd mondjak még a háború és béke kapcsán, mert ez nagyon fontos szerintem, történetesen, hogy milyen interpretációja van általában annak, ha valaki harcol a fronton, illetve ha otthon él a hátszágban. Ugye, ez a hátszág a Háború és Békében nagyon erősen megjelenik, és láthattuk, hogy megszületnek a valóság és fikcióbuborékok általában a háború kapcsán. Erről majd esetleg érdemes beszélni, mert ennek következtében az emlékezetpolitika teljesen átalakul, hiszen aki a fronton volt értelmez valamit, aki otthon volt szintén értelmez valamit, és ebből kialakul a valóságnak egy különös elegye, ami aztán keveredik mindenki más valóságképével. Illetve még egy gondolat, ami szintén érdekes lehet. Nagyon sok fajta konfliktus volt a 20. században is, és jól látszik, hogy a háborúk logikájában egyáltalán nem volt számottevő viselkedésszerű különbség aközött, ha valaki egy civilizált országból érkezett egy civilizálatlanba, vagy egy civilizálatlanból érkezett egy civilizáltba. Tehát mondjuk, ha a vietnámi háborút nézzük, az amerikai hadsereg viselkedése nagyon emlékeztet arra, ahogy nagyjából a megszálló hadseregek a második világháborúban viselkedtek. Mi lehet ennek a logikus magyarázata, hogy az alapvetően jól nevelt, civilizált emberek ilyen típusú kegyetlenségre hajlamosak? Egy háború hogyan szabadítja el az emberi indulatokat? Csepeli György beszélt arról, hogy egyfelől az emberi arca is megvan minden háborúnak, meg megvan a borzalma is, hogy elképzelhetetlen szörnyűségek történnek.

Ropolyi László: Eddig még nem hangzott el, vagy nem nagyon hangzott el az érdek fogalma. Úgy gondolnám, hogy amikor háború van, akkor annak valamilyen módon mindig része egyfajta feltétlen érdekérvényesítés. Valamilyen csoportnak, nemzetnek, kultúrának vagy valami ilyesféle ágensnek a feltétlen érdekérvényesítése – a feltétlenül nagyon nagy hangsúly van – a fontos. A globalizációs környezetben szerintem a feltétlen érdekérvényesítés korántsem triviális. Éppen azért, mert ott nagyon sok a szempont, nagyon sok a szereplő, és az a fajta leegyszerűsítés, ami a háborús logikákra jellemző, az ott sokkal nehezebb. Nyilván nem triviális minden szereplővel egyszerre fenntartani egy konfliktust, és ennek a konfliktusnak a remélt sikerein dolgozni. Azt mondanám, hogy a globalizáció ebben az értelemben, praktikusán a gátját jelenti a háborús konfliktusoknak. Pontosabban, talán inkább úgy mondanám, hogy egy más típusú, háborúsnak tetsző konfliktust hoz létre, vagy más típusú háborús konfliktusokat generál, és nem a klasszikus, korábban megszokott változatokat.

Csepeli György: Én a globalizációt nem látom diadalmenetnek. Meglehetősen szkeptikus vagyok a globalizáció áldásaival szemben, ami nem azt jelenti, hogy vissza kellene vagy vissza lehetne fordítani. Azt hiszem, hogy a globalizáció folytatja azokat a trendeket – mind a háború, mind a béke vonatkozásában –, amelyekről már korábban megemlékeztünk. Nekem a Thuküdidész által leírt peloponnészoszi háború jut az eszembe, ami tulajdonképpen paradigmája minden háborús viszonyoknak. Lászlót is kérdezem, biztos, hogy itt az érdekről van

szó? Nem inkább egy képzelt érdekről? Nem inkább egy félelemről van szó? Hogy elveszítem a dominanciámat, elveszítem a hatalmat, és ezt megelőzendő rátámadok a másikra, de a másik ugyanígy gondolkozik és visszatámad, ami által beindul egy megállíthatatlan, sokszor évtizedekig tartó spirál, amelynek végén senki nem jár jól. A háború, mintha a Neumann-Morgenstern játékelméletnek egy olyan tragikus és kollektív változatát képviselné, ahol a bizalomvesztés állapotába valamennyi fél belesüllyed. Ilyen szempontból ritka eset, bár előfordulhat, amikor az egyik fél totálisan nyer, győz, leveri a másikat és megmarad a dominanciája, de nekem az a benyomásom, a győzelem még ebben az esetben is pürrhoszi, mert a győztes soha, semmikor nem lehet bizonyos abban, hogy győzelme örökké fog tartani, és ebből adódóan állandó bizonytalanság fogja kínozni. Ezért gondolom, hogy globalizáció ide, globalizáció oda, a háborúk velünk fognak maradni addig, amíg egyáltalán ember él a földön.

Molnár György: Az érdekek ütközése volt elsősre, ami az eszembe jutott, valószínűsíthetően minden mögött valamilyen érdek húzódik vagy ellentétek állnak. Ez a helyzet csak annyiban változhatott napjainkban a globalizációs folyamatok következtében, hogy egy picit már intelligensebb, okosabb környezetben éljük mindennapjainkat. Okosabb eszközök és rendszerek segítségével, egyre finomabb technikákkal, és ezeket jól fel tudják használni manipulatív módon is. Ezek segítségével mondjuk, olyan jelentéstartalmakat biztosítanak, akár egy háborús helyzetben is, amelyet lehet másképpen is értelmezni. Ez esetben valójában nem is annyira biztos, hogy a valódi ok derül ki, ami igazán a háttérben húzódik, hanem a felszínen egy semleges téma. E folyamatok nyilván mélyebb szintekre nyúlnak vissza. Szerintem, amit látunk az csak egy része ennek a valós helyzetnek, és ami igazán lényeges az láthatatlan. Tehát rejtett módon jelenik meg, hogy valójában ki-kivel, miért és milyen érdekek és ellentétek ütköztek egymással. Amennyiben a nagy szervezeteket nézzük, pl. az Európai Uniót, illetve az USA-t, Oroszországot, az ENSZ-t és viszonyulását a kialakult helyzethez, ez az, amit leginkább érdemes megfigyelni. Az, hogy ki és kit vagy milyen elvet támogat, sok mindent elárul. Ahogy mondtam, azt gondolom, hogy napjainkban már ezt nem lehet olyan élesen érzékelni, szétválasztani. Mindezekon kívül ott vannak a gazdasági és a kereskedelmi érdekek is, amelyek lehet, hogy felülbírálják a kezdeményezések egy részét. Ezek késleltetik vagy eltolják a döntéseket, de a valós érdekek már nem igazán befolyásolják. Azt gondolom, hogy az első és a második világháborúhoz képest ma hidegháborús vagy finomabb jellegű, ellentétes erők összeütközésének lehetünk tanúi, ami már egy kicsit korszerűbb, kifinomultabb, mint korábban voltak.

Ropolyi László: Kapcsolódnék ahhoz, amit az imént az érdekekről Csepeli György felvetett. Azt hiszem, igaza van ebben. Tehát itt tényleg nem valóságos érdekek állnak előtérben elsősorban, hanem talán inkább képzeltek. Abban az értelemben, hogy egy embert nyilván végtelen sok érdek motivál, és megint csak ugyanarról van szó, mint a háborúról korábban mondtak esetében, hogy ezek le lesznek redukálva, hogy ezek között is szortíroznak, és valamit valósnak tekintenek, valamit meg nem. Valójában ebben erőteljesen benne van a tévedések lehetősége. Amit Csepeli György a játékelméletről mondott arról eszembe jut,

hogy ha a valódi érdekeket vesszük figyelembe, és például játékelmélettel, vagy valahogy máshogyan megpróbáljuk kijátszani vagy lejátszani a valóságos érdekviszonyok működését, akkor abból többnyire nem háború lesz, hanem éppenséggel béke. Eszembe jut egy nagyon híres eset. 1956-ban, amikor Neumann János már haldoklott és az utolsó napjait élte, a kórházban felkereste az amerikai hadügyminiszter az összes fegyvernem parancsnokaival együtt, hogy tanácsot kérjenek tőle egy súlyos, aktuális konfliktusban, amiből nem a konfliktus eszkalációja lett, hanem a megoldása. Nem háború lett, hanem a háború elkerülésére vezetett az érdekek színvonalas és alapos mérlegelése. Abban szerintem persze igazad van, hogy legtöbbször nem valóságos, hanem képzelt érdekeket működtetnek.

Csepeli György: Igen, most hirtelen eszembe jutott, hogy persze a koreai konfliktus látszólag véget ért, de valójában befagyott. Jelenleg az észak-koreai diktátor bármikor a nyakunkba ereszthet atomfegyvereket. De visszatérve még a globalizációra azt hiszem, hogy a globalizáció azért adhat újabb lökést mindazon embertelenségeknek és kegyetlenségeknek, amikről Péter is beszélt, mert kiterjeszti a hadszíntereket. A jövőben már nem csak a vízen, a szárazföldön, a levegőben, hanem a világűrben is fognak zajlani a háborús tevékenységek. Úgy tűnik, hogy az egyik legfontosabb eszköz, amit majd bevetnek ebben a világűri színtéren zajló háborúban, a műholdak megsemmisítése, ami által a földi navigáció és kommunikáció válik lehetetlenné. Azt látjuk, hogy a globalizáció nem csökkenti, hanem növeli a veszedelmet.

Szűts Zoltán: Nagyon fontos elemet hozott be a diskurzusba Molnár György, a technológiáról van szó, a precizitásról. Mintha azt hirdették volna a diskurzusok az elmúlt években, hogy a technológia megszelídíti az emberiséget. Hogy annak a valószínűsége, hogy mi egy háborúban, vagy bármilyen más, erőszakos cselekményben halunk meg, az egyre kisebb. Ehhez nyilván a civilizáció fejlettsége is hozzájárul, de az okos rendszerek – például az autóban – óvnak minket. A technológia, a tájékozottság, a védelmi rendszerek egyre inkább az emberi életet próbálják menteni, ezért ma már, mintha nem egy konstans félelemben élnénk. Egy korábbi beszélgetésünk pont a járványhelyzetről szólt. Ott láttuk, hogy ez a technológiai fölény vagy védőernyő megrepedezett, és most azt látjuk, hogy a technológia éppen, hogy a pusztítás mértékének és minőségének a szintjét képes növelni. Számos olyan felvételt látunk, főleg a Telegramon, ahol a technológia segítségével sikerül az ellenséget hatékonyan elpusztítani, sőt, ebben az elmúlt félévben, egy évben, a drónok, a műholdak működése, a mesterséges intelligencia használata csúcsra járatódott, éppen a háborús nyereség érdekében. Hogyan alakul a technológia és a háború viszonya? Milyen a kettő közötti dinamika?

Ropolyi László: A technológiai témák kapcsán eszembe jut egy technikafilozófiai alapeszme, aminek az a neve, hogy technikai imperatívusz. A technikai imperatívusz elképzelése az 1950-es évekből származik és egy francia filozófus találmánya. Egyszerűen körülbelül úgy szól, hogy ami lehetséges, azt az emberek meg is csinálják. Tehát valójában minden, ami technikai szempontból elvileg lehetséges, az létre is fog jönni. Ez a tézis egy nagyon fontos

összefüggést fogalmaz meg. Ugyanakkor feltétlenül érvényes egy további technikafilozófiai álláspont is, nevezetesen az, hogy egyetlen technika sem értéksemleges. Minden technika valamilyen módon érvényre juttatja a beleépített, úgynevezett „delegált szándékokat”, azokat az értékeket, amelyekkel az emberek a működését felruházzák. Tehát amikor az mondjuk, hogy durvul a háború vagy, hogy egyre több és több, és egyre kegyetlenebb technikai eszközt hoznak létre a háborúskodás céljait szolgálva, akkor e mögött emberi szándékok vannak. Valójában ez nem magának a technikának, illetve spontán fejlődésének, hanem az ember technikai fejlesztéseinek a problémája. Ez egy nagyon régi dolog, nagyon régi dilemma, már Arisztotelész is azon elmélkedett, hogy valójában bűnösök vagyunk-e, ha más kezével követünk el gyilkosságot? Hasonló helyzetben vagyunk, amikor a technikára hagyatkozunk, és azt mondjuk, hogy „Óh, hát ezt a drónok csinálták, nem is én voltam!” Azt gondolnám tehát, hogy a technikai fejlődés nagyon is fontos, de természetesen mindig konkrét fejlesztők állnak mögötte. A katonák azok, akik megmondják, mit kell csináltatni a technikákkal.

Molnár György: Azt gondolom, hogy azért a technológia folyamatos belső drive-ja volt és lesz a jövőben is a hadügyipar, a haditechnika, mint korábban volt az ARPANET. Tehát a legnagyobb, a legjobb csúcstechnológiai megoldások e területeken fognak megjelenni. Most valóban szemtanúi lehetünk egy olyan komolyabb gépesítési folyamatnak, amely technológizálja a humánfaktorokat is, egyre nagyobb szerep jut az ember-gép, illetve a gép-gép interface-eknek, a mesterséges intelligencia megoldásoknak, az automatizált folyamatoknak, amelyeket már a gépek végzik és egyre kevesebb beavatkozási lehetőség van az ember részéről. Ekkor előjön a felelősség kérdésköre, hogy akkor ki lesz a felelős, amikor gépekkel hajtjuk végre ezeket a feladatokat? Ez a felelősség kérdés, úgy gondolom, hogy nincs még teljesen, etikai szempontból egyértelműen szabályozva. Tehát ezek a területek még picit aggályosak, de az biztos, ahogyan a technológia tud segíteni a helyzetek megoldásában, úgy az elfajulását is tudja támogatni. Mindenki arra törekszik, hogy minél szuperebb technológiája, modernebb fegyvere legyen, ami nagyobb hatótávolságú és nagyobb hatóerejű, így ez gerjesztheti is az ilyen helyzetet. De ugyanakkor mindennek megvan az ellenpólusa is, mindennek megvan a kioltója, a semlegesítője, azaz ez arra is sarkallja a technológiát, hogy a hadipari fegyverzet tekintetében a modern fegyverek komplementere is elkészüljön, ami hatástalanítani tudja azokat. Valóban, ezek az okos megoldások is picit a biztonságunkra tudnak figyelni, abban tudnak segíteni. Óvni, hogy mire figyeljünk, hol helyezkedjünk el, merre tartsunk, mi a biztonságosabb megoldás. Ez alapvetően egy bizonyos szintig az ember védelmét is szolgálja. De természetesen, ha belegondolunk, hogy komoly adatgyűjtésekről is szó van az ilyen technológiai rendszerek esetén, akkor gyakorlatilag ezt még fel is lehet használni akár negatív célok megtestesítésére, illetve elérésére is. Tehát a technológia ki is használhatja az emberi tényezőket. Feszültséget is kelthet, de mindenesetre egymást gerjesztik is ezek a folyamatok, a technológia fejlődése során a társadalom oda-vissza irányú relációjának lehetünk szemtanúi. Minden adott helyzet esetén – a gépesített rendszerek mögött is – meghúzódnak az emberi tényezők, az egyes mesterséges intelligencia alapú megoldások tekintetében is tetten lehet érni az emberi tulajdonságokat. Ezeket ruháztatjuk át a gépekre, de a beavatkozás lehetősége még megvan és meg is lesz egy jó darabig.

Csepeli György: Két dolgot tudnék ehhez hozzátenni, és akkor azt hiszem, körbe is jártuk a témát, lezárhatjuk a beszélgetést. Ropolyi nagyon fontos dimenziót kapcsolt be a beszélgetésbe ezzel a technológiai narratívával. Mert nyilvánvalóan itt egy olyan fejlődésről van szó, amelyen belül tényleg az van, hogy ami megvalósítható, az meg is valósul, és úgy tűnik, hogy nincs felső határ. Azért tartom nagyon fontosnak a jelenleg zajló háborút itt Kelet-Európában, mert úgy tűnik, hogy voltaképpen egy tolsztoji típusú hadviselés szembesül egy – ma még beláthatatlan erőforrásokkal rendelkező – technológiai innovációs alapokon nyugvó hadviseléssel, amelyben még nem vetettek be minden lehetséges intelligenciát. Azt hiszem, hogy pontosan ez a lényege ennek a háborúnak, hogy kipróbálnak olyan eszközöket, amelyeket csak élesben lehet kipróbálni. A legdermesztőbb számomra, hogy még várni kell – de szerintem nem sokáig – amikor autonóm fegyverek fognak részt venni ebben a harcban, ahol voltaképpen már nem Te, vagy én, vagy bármelyik tábornok dönti el, hogy mikor melyik célpontot kell megsemmisíteni, hanem tulajdonképpen mesterséges intelligenciák, programok szabják meg, hogy mikor, mit, kit, hol kell megsemmisíteni. Egyelőre ez aszimmetrikus, mert úgy tűnik, hogy ez a technológia csak az egyik félnek fog a rendelkezésére állni, csak az egyik fél számára lesz elérhető. A másik marad a fapadosabb megoldásoknál. Ilyen értelemben véve ijesztő számomra a Molnár György által említett felelősség kérdése, az etikai dimenzió kérdése, amelyekkel tulajdonképpen a háború mindig gyenge lábakon állt, valljuk be. Mert ugye, a háború mindig egy olyan helyzet, ahol – végső soron persze – számíthatnak etikai megfontolások, de alapvetően azért az a hitleri elv érvényesül, hogy a győztest soha nem kérdezik meg. Speciel ő ráfizetett erre az elvre, mert ő veszített, de nem kérdéses számomra, hogy ha győzött volna, akkor nem lett volna nürnbergi per. Tehát ilyen értelemben véve, én nem bízik túlságosan az etikai fékekben, és ebben az új, technológiai kontextusban végkép nem. Ezért nem szeretnék nyitott szemmel belenézni a jövőbe, mert amit látnék, az elborzasztana.

Ropolyi László: Kapcsolódnék ahhoz, amit most mondott Csepeli György. Szerintem az már realitás, hogy háborús szituációkban sokszor mesterséges intelligencia dönt. Egy akció elindítása általában nem mesterséges intelligencián múlik, de az akció véghezvitele már nagyon sok fegyverrendszer esetében ilyen módon zajlik. És nem is csak a lövöldözés esetében van ez így, hanem van még egy nagyon fontos terület, amiben a mesterséges intelligencia jó, nevezetesen a dezinformációalkalmazásban. Ez történik, amikor a közösségi média (a Facebook, Twitter és hasonló) hálózatok igénybevétele a háterszágot támadják. Így működik például a jelenlegi orosz propaganda, amiről most olyan sokat hallunk. A háterszágot támadva – a mesterséges intelligencia alkalmazásával – egyszerűen ki lehet választani a célpontokat, konkrét egyénekre lehet szabni a mondanivalót, konkrét egyének tömegeinek az álláspontját lehet befolyásolni. Éppen olyan módon, ahogyan a hirdetéseket működteti a Facebook és társai, amikor percekkel egy internetes vagy mobil böngészés után, személyre szabott hirdetéseket kapunk. A dezinformációs hadműveletek legalább ilyen pontosan működnek. Tehát a mesterséges intelligencia ebben a humán dimenzióban, a háború háterszágaiban is nagyon fontos szerepet játszik. Egyetértek azzal, hogy ez szörnyű következmény, és hogy nincs semmilyen etikai korlát, amit betartának ebben az ügyben. De eszembe jut egy másik etikai attitűd, és ennek a felidézésével be is fejezném a

hozzászólásomat. Emlékeztetnék Szilárd Leó esetére. Alighanem mindenki tudja, hogy Szilárd Leó – a maghasadás felfedezésével és a Manhattan projekt elindításában játszott szerepével – nagyon fontos szerepet játszott az atombomba létrehozásában. Az egyik legfontosabb szereplő volt az egész gárdában. S mi történt? Az történt, hogy amikor létrejött az atombomba, azonnal elkezdte szervezni az atombomba bevetését megtiltó háborúellenes mozgalmat. Létrehozott egy nemzetközi tudósszervezetet, ennek a nemzetközi tudósszervezetnek a képviselőjében például még Hruscsovval is tárgyalt. Hruscsov New Yorkban részt vett az ENSZ közgyűlésen és akkor valahogyan elintézte, hogy beszélhessen vele is az atombomba használatának kölcsönös tilalmáról. Ezzel csak azt akarom mondani, hogy a háborús technika ismerői és fejlesztői nem pusztán öldöklésre, hanem az elrettentésre, vagy ha úgy tetszik, a háborúnak vagy az öldöklésnek valamilyen értelemben való megelőzésére is törekedhetnek. Tehát úgy is lehet fegyverrendszereket fejleszteni, ahogyan azt Szilárd elképzelte. Nem tudom, mit gondoltok erről? Szerintem ez egy nagyon fontos szempont.

Csepeli György: A csehovi dramaturgia szerint, ha az első felvonásban van egy pisztoly a falon, akkor az el fog sülni, legkésőbb az utolsó felvonásban.

Molnár György: Szerintem ez egy jó gondolat, de mindig attól függ, hogy milyen érdekek uralkodnak és melyik az erősebb, melyik fog győzni. De ahogy mondtam, ez a védelmünk érdekében is fejleszthető, de ellenünk is. Egyetértek azzal, hogy a technológia, valamint hogy hová vezethet a fejlődése valóban, ez sok bizonytalanságot, illetve aggályokat hordoz magában.

Szűts Zoltán: *Köszönöm szépen a beszélgetőtársaknak a részvételt. Körbejártuk azt a ciklust, amit folyóiratunk tematikus számaival is körbejárt: a bizonytalanság, az algoritmusok, a mesterséges intelligencia, és most gyakorlatilag a háború kérdésköre, az mind-mind összeért ebben a beszélgetésben. Továbbá a fenntartható fejlődést is érintettük az erőforrások, a globalizáció kapcsán. Nagyon köszönöm mindenkinek a részvételt.*

Nyáry Gábor:

KÖD ÉS FÉNYSUGÁR. A KIBERHADVISELÉS DILEMMÁI A GEOPOLITIKAI KONFLIKTUSOK ÚJ „SZÜRKE ZÓNÁJÁBAN”

Bevezetés

A szemünk előtt, a közvetlen szomszédságunkban véres háború dúl, és ez óhatatlanul vonzza a tekintetünket. De ne legyenek kétségeink: veszélyes konfliktusok terepe (megint) szinte az egész Földgolyó. Az életünket szinte felismerhetetlenségig megváltoztatja, jó értelemben veszélyekkel együtt is a digitalizációnak nevezett drámai átalakulás. Nem csak a technológia változik, de a minket körülvevő világ is. A szovjet-amerikai nagyhatalmi szembenálláson alapuló, kétosztatú világrendet – a Szovjetunió bukását követően – felváltotta az Egyesült Államok hegemoniája. Ez az „egypólusú” berendezkedés azonban Amerika külső és belső gyengülése, illetve erős riválisok felemelkedése következtében lebomló félben van. Napjaink realitása immár a többpólusú világrend: az USA mellett Kína, Oroszország, de India, Irán és mások is részesei a hatalmi egyensúlynak. A hidegháború éles szembenállást jelentett, de világosak és kölcsönösen elfogadottak voltak a szabályok. Ma az egyéni érdekérvényesítés és a szabályok nélküliség a jellemző, ami jól illeszkedik a kiberhadszínterek átláthatatlan, képlékeny dimenzióihoz. Valóságos, „hagyományos” háborúban csapnak össze az ellentétek, de ugyanakkor az információ, a dezinformáció körül kavargó információs hadviselés is igazi csatatereket idéz, és a kibervilág is igazi hadszíntérnek tűnik sokak szemében. A XIX. század elejének nagy teoretikusa, a porosz Clausewitz munkássága óta mindent tudni vélünk a háborúról, ám napjaink eseményei mintha fejük tetejére fordítanák ezeket az öröknek gondolt igazságokat is. Szakemberek, a nemzetközi kapcsolatok, a kiberbiztonság kutatói vitatkoznak olyan alapvető kérdéseken, hogy a digitális tereket is elborító támadások, akciók háborúnak tekinthetők-e (Sharma, 2010)? Vajon, egyáltalán használhatók még ezek a fogalmaink? Ha igen, akkor hogyan?

Emlék a múltból: a stratégiai pusztítás gondolata gyökeret ver

1940. november 14-én este, a hitleri Németország 3. Légi hadseregének 515 nehézbombázója a magasba emelkedett. A gépek a Londontól észak-nyugatra elterülő Coventry városa felé vették az irányt. Lényegében ellenállás nélkül közelítették meg a mit sem sejtő települést, és pusztító bombazáport zúdítottak a páratlan műemlékekkel is rendelkező, fontos ipari központra. A terv, ma már tudjuk, nem az ipari övezetek elérése volt: a 33.000 gyújtóbombával a sűrűn lakott polgári negyedeket vették célba. A város történelmi negyedei romba dőltek, a halálos áldozatok száma több százra rúgott. A II. világháború elején, az Anglia elleni német légi háború nyitó időszakában történt az eset, amely fordulópontot jelentett a légi hadviselés akkor még újnak számító gyakorlatában (Overy, 2015).

Tömegipar és a totális háború

A megelőző, 1914 és 1918 között zajló nagy háború időszakában életre hívott repülőcsapatok sokáig csak a megfigyelő, felderítő szerepet mondhatták magukénak. A két világháború közötti időszakban aztán, párhuzamosan a repülőtechnika gyors fejlődésével, a világ katonai teoretikusai, kezdetben persze csak elméleti alapvetésekben, kutatni, vitatni kezdték a születőben levő új fegyvernem lehetséges alkalmazásait. Talán meglepő, de egy itáliai tábornok, Giulio Douhet képzeletében fogant meg először a gondolat, hogy a repülő szerkezetek, erős robbanóanyagokat szállítva, az arcvonalak fölötti egyszerű csetepatéknál sokkal drámaibb módon is befolyásolhatnák a hadviselés menetét (Hippler, 2013). Az olasz generális, az Égbolt meghódítása című meghatározó könyvében a stratégiai bombatámadások elméletét fektette le. Azt vallotta: az új hadszíntér, a levegőég eme új fegyverei, a repülőgépek egymagukban képesek lehetnek eldönteni a jövőben a háborúk kimenetelét. Nem azt állította, hogy az új fegyverek, a távolból felemelkedve és megközelítve a célt, képesek teljesen romba dönteni annak infrastruktúráját. Douhet a tömegbombázások morális eszközként való alkalmazásában hitt: azt állította, hogy a polgári célpontok, mai megfogalmazással, a kritikus infrastruktúrák elleni tömeges támadások képesek lehetnek arra, hogy megtörjék az ellenség harci kedvét, lelki erejét. Az olasz katonai gondolkodó a totális háború elvét rajzolta fel, ahol mindenki, az egész társadalom harcoló fél, egyben ellenség.

Az új gépezetek és a majdani harcaiknak teret adó „levegőég” persze még újdonságnak számított. Valahogy úgy, mint napjainkban a kibertér és benne a különféle támadó szoftverek, a sokat emlegetett kiberfegyverek. Nem voltak még a gyakorlat által kitaposott ösvények, és az elméleti vitákban különböző elképzelések csaptak össze arról, hogyan lehet a legcélszerűbben felhasználni ezeket a modern innovációkat. A kiforratlan alkalmazás, a koncepciók sokfélesége jellemezte az 1939-ben kirobbant második nagy világhégés első időszakát. A technológiai kételyek mellett elsősorban morális szempontok korlátozták az új lehetőségek ilyen példátlan pusztítást hozó alkalmazását, amit Douhet tábornok javasolt elméletében. A kezdetben szintén a kizárólag katonai jellegű pontcélok bombázására koncentráló brit légügyi vezetők, az első háborús hónapok szorongatottságában a polgári célpontok, német városok tömeges pusztítását vetették fel, ám a példátlan lépés sokakat elriasztott ettől a fordulattól. A háború utáni időkben merült fel az elmélet: valójában a brit vezetés különböző hírszerzési forrásokból előre értesült a Coventry elleni közelgő német támadásról, mégsem hozott intézkedéseket a polgári lakosság megóvására. A feltételezés az, hogy egy ilyen tömeges katasztrófával akarták megalapozni a közvéleményben az általuk tervezett stratégiaváltást. A történeti vita máig sem zárult le, egy dolog azonban biztos: Coventry drámája fordulópontot hozott a brit bombázóparancsnokság háborús stratégiájában. Attól a sötét naptól kezdve egyre nagyobb kötelékekben indultak útnak éjjelente brit repülőgépek, hogy német városok fölött szórják le halálos terhüket, nem kímélve immár a civileket. Három és fél évvel később Németország települései romhalmazzá váltak.

A digitalizáció Douhet tábornokai – a héjják

Ez az egyik, bizonyára a pesszimistább perspektíva, ami az év elején Ukrajnában kibontakozó véres háború kapcsán a kibertérben zajló akciókhoz és hadműveletekhez kapcsolódva az eszébe ötlik az embernek. Pontosabban: az egyelőre szinte még nem vagy csak alig zajló akciók és hadműveletek kapcsán. A szakemberek egy része lényegében az orosz invázió kezdete óta azt kérdezzeti: hol marad a mindent elsöprő – és a tankoszlopokat, repülőgépeket megelőző – digitális csapás? A mindent eldöntő, új hadialkalmazás, azaz a „kiberháború”? A kiberbiztonsági szakma, a katonai vezetők és a politikusok évek óta mondják, hogy a geopolitikai szembenállás legújabb terepe, a kibertér uralására koncentráló Oroszország pusztító csapással avatja majd fel a 21. század új, kiberharcmódorát, amint összeütközésbe kerül a Nyugattal (Gartzke, 2013). A feltételezés természetesen nem volt alaptalan, hiszen az elmúlt években, de inkább évtizedben jó néhány olyan incidensre került sor a kibervilágban, amelyet az orosz állam intézményeihez kapcsol a biztonsági szakma. Az Ukrajnával kirobbant véres és 2014 óta elhúzódó konfliktus a szomszédos ország, az orosz állami hackerszervezetek egyfajta kísérleti terepévé, laboratóriumává vált. Az eddigi időszak egyik legveszélyesebb, és globális szinten is roppant károkat okozó kibertámadása, valamint a középpontjában álló, hírhedt NotPetya kiberkártévő is az ukrajnai polgári infrastruktúrák elleni orosz hackertámadással indult útjára 2017-ben.

Baljós előjáték, az ukrán energiahálózat elleni támadások 2015-ben

Előzmények, figyelmeztető jelek, esetek természetesen már korábban is előfordultak. A legnevezetesebb akciósorozat 2007-ben Észtországot bénította meg néhány napra. A helyi orosz kisebbség politikai képviselői és az észt kormányzat közötti (egy szimbolikus kérdésben kirobbant) éles ellentétek pillanatokon belül kibertámadások sorát indították el. Napokra kiesett az észt közigazgatás elektronikus rendszere, de a bankok, napilapok, műsorszolgáltatók webhelyei is elérhetetlenné váltak a koncentrált, túlterheléses támadások nyomán. Számos közintézmény, közszolgáltató szervezet a kisebb horderejű ún. elcsúfító (defacement) támadásokkal volt kénytelen szembesülni. Az első – határokon átnyúló – kibertámadásként emlegetett esemény (amely mögött oroszországi szervezeteket és magányos támadókat sejtettek) egyfajta ébresztőként szolgált a NATO, és általában a nyugati világ kiberbiztonságért felelős döntéshozói számára.

Néhány évvel később, az Ukrajna oroszbarát vezetését leváltó Majdan-forradalom, majd az annak nyomán kibontakozó nyílt, fegyveres küzdelmek szinte az első perctől kezdve kiterjedtek a kibertérre is. A Krím-félsziget orosz annektálása, majd a Donbasz vidékén meginduló fegyveres harcok új korszakot nyitottak a kiberhadviselésben is. A legfigyelemreméltóbb akciósorozat a 2015. év végén vette kezdetét. Vélhetően orosz hackerek – több hullámban – támadást intéztek Ukrajna energiahálózata (az azt üzemeltető intézmények) informatikai rendszerei ellen. Igaz, „csupán” néhány órára (vagy napra), de csaknem negyedmillió fogyasztó maradt energia nélkül, ami riasztó perspektívát festett a kiberfegyverekben rejlő stratégiai potenciálokról.

2017: a NotPetya művelet és a kiberakciók új dimenziója

2017. június 27-én, a közelgő hosszú hétvége előtt, eseménytelen munkanapra készültek az ukrán vállalatok, minisztériumok dolgozói. A másnapi, Alkotmánynap ünnep családi programjait tervezgető alkalmazottak meglepve tapasztalták, hogy munkahelyi számítógépeiken, bekapcsolás után, csak egy fenyegető felirat jelenik meg a monitoron: „Az ön gépét zároltuk. 300 bitcoin befizetése ellenében biztosítjuk a feloldó kódot.” Az országban fontos állami intézmények, minisztériumok, bankok, elektromos társaságok számítógépes rendszerei váltak működésképtelenné. A 21. század egy társadalma előtt hirtelen felrémlett: milyen az, amikor a mindent behálózó számítógépes rendszerek nem használhatók semmire. Az akcióban egy korábban már több helyen felbukkant, „Petya” kódnevű ún. zsarolóvírus aktivizálódott ismét. Vagy legalábbis így tűnt. Érdekes egyébként, hogy a rosszindulatú szoftveres kód itt is, a Windows operációs rendszerek sérülékenységeit kihasználva jutott be a megtámadott gépekbe, hálózatokba. Hamarosan tapasztalni lehetett azt is, hogy a kiberkártévó valójában nem elégszik meg az adatok zárolásával (hogy aztán azokat az elektronikus „pénzben”, bitcoinban megszabott váltásdíj kifizetése után megint hozzáférhetővé tegyék). Ez a változat, amit éppen ezért „NotPetyának” kezdtek hívni a védelmi szakemberek, nem pénzszerzési szándékkal készült: egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a cél az adatok végleges törlése, a számítógépes rendszerek használhatatlanná tétele volt. A kiberkártévó azonban hamarosan elszabadult, és egyfajta globális járványban fertőzött meg számítógépes rendszereket szerte a világban. Úgy mondják: ez volt minden eddigi idők lepusztítóbb kibertámadása.

Az előkészületek globális dimenziója: a SolarWinds hírszerzési akció

Bombaként robbant a hír 2020. december közepe táján, hogy ismeretlen hackerek behatoltak az amerikai kormányzat több szervezetének informatikai rendszereibe. Az incidens kiterjedtsége, és az elkövetés ravaszul átgondolt technikája is kezdettől komoly állami szereplőt sejtetett a háttérben. A támadók a texasi SolarWinds cég által forgalmazott, Orion nevű hálózatfelügyeleti szoftver frissítéseibe férkőztek be, és ezen keresztül hónapokon át tudtak hozzáférni mindazon kormányzati és nagyvállalati szereplők informatikai rendszereihez, amelyek ezt a rendszertámogató szoftvert használták. Mások mellett az USA Hadügyminisztériuma, Pénzügyminisztériuma sőt, az atomfegyverek kezeléséért felelős kormányzati hivatal is. De világszerte összesen mintegy 300 000 (!) ügyfél szerepel a listán, potenciális áldozatként.

Az amerikai kormányzat álláspontja az, hogy az elképesztően kiterjedt, hosszú időn át tartó hacker akció mögött az orosz külföldi hírszerző szervezet, az SzVR kiberkatonái álltak. Ennek megfelelően, válaszcsepásként az USA szankciókkal sújtott több érintettnek tartott orosz személyt és szervezetet. Ahogy az ilyen ügyekben már szinte törvényszerű, az „attribúciót”, tehát az elkövető azonosítását megalapozó bizonyítékokat nem tárták a közvélemény elé az amerikai hatóságok. Egy dolog azonban bizonyosnak látszik: a SolarWinds néven elhíresült eset valójában kiberkémkedési ügy. Célja a hírszerzés, nem pedig a közvetlen károkozás volt.

A jelmezes főpróba: a Colonial Pipelines megbénítása 2021 nyarán

2021 tavasza. Bekövetkezett. Nem a világvége, de annak valamiféle intő jele. Az Egyesült Államok energiahálózatának egy fontos szegmense, a Colonial kőolajvezeték időlegesen működésképtelenné vált. A cég számítógépeit ugyanis – mint később kiderült zsarolóvírusos – hackertámadás érte. A Colonial kőolajvezeték klasszikus értelemben vett „kritikus infrastruktúra”: napi 2,5 millió hordó olajat képes továbbítani a kutaktól a Keleti part fő elosztó csomópontjáiig. Szerepe tehát igen jelentős az ország rész energiaellátásában.

Az akció, amelynek elkövetőiként veterán, képzett számítógépes bűnözői csoportokat vélték a szakemberek, sok szempontból mérföldkőnek számít. A zsarolóvírusos támadások hullámként borítják most el az online világot. Jellemző célpontjai a társadalmak működését biztosító infrastruktúrák: energia hálózatok, egészségügyi rendszerek, pénzintézetek. A rohamos terjedés magyarázata: egyszerű, szinte bombabiztos „üzletet” kínál a bűnözői csoportoknak – akik mögött egyes feltételezések szerint (hallgatólagosan) állami szervezetek is állhatnak. A megtámadott cégek többnyire fizetnek: így történt ez a Colonial vállalat esetében is, amely 5 millió dollár váltságdíjat szurkolt le. Amerika szakértői között tartja magát a feltételezés: a támadók működését segítette az is, hogy Oroszország (ahonnan a bűnözők akciója kiindult) nem lép fel az ilyen törvénytörések ellen.

Az elmúlt másfél évtized eseményei, kiberincidensei nyomán szakmai körökben meglehetősen erősen elterjedt az a feltételezés, hogy egy eljövendő fegyveres összetűzésnek is fontos kísérője (előkészítője, de talán eldöntője is) lesz a számítógépes infrastruktúra, internetes hálózatok, elektronikus igazgatási és kereskedelmi rendszerek elleni koncentrált támadás (Kostyuk, Zhukov, 2022). Azóta, hogy két amerikai tudós, a híres RAND kutatói közreadták mérföldkőnek számító tanulmányukat, a hadviselés gyökeres átalakulását hirdető digitális stratégiai evangélisták száma egyre növekedett a világban. John Arquilla és David Ronfeld 1993-ban publikált könyve már a címevel meghatározta a közgondolkodást. „Cyberwar is coming”(Kiberháború közeleg) hirdette a gyorsan népszerűvé vált munka, ami mély nyomokat hagyott a 21. század stratégiai (és informatikai) szakmájának gondolkodásmódján (Arquilla, Ronfeldt, 1993). Végül pedig: a kibernetikus háborús fegyverként való alkalmazhatósága egy, a közel-keleti erőviszonyokat megbolygató eset nyomán szinte kötelező „hittétellé” vált, szakértői körökben.

Kivétel erősíti a szabályt? A hírhedt Stuxnet-támadás Irán ellen

2010-ben, egy júniusi délutánon az iráni Natanz városka egyik különleges üzemében az ügyeletes főmérnök kétségbeesetten riasztotta a karbantartókat. Amíg a szerelőkre várt, döbbenet nézte a zártláncú ipari tévén, ahogy a B6-os centrifuga a megnövekedett vibrációtól darabokra szakad, egymás után roncsolva szét a sorba kötött gépeket. 2009 nyara óta egymást érték a hasonló balesetek, látszólag minden magyarázat nélkül, és a károk most már veszélybe sodorták az Iráni Iszlám Köztársaság egyik legfontosabb ipari programját. A natanzi üzem dúsított urániumot állított elő, ami a hagyományos atomerőművek „üzemanyaga”. És az atombombaké!

A hagyományosan bányászott uránércet előbb tisztítják és koncentrálják, majd különleges eljárással dúsítják a maghasadásra alkalmas, U235-ös izotóp tartalmát. Erre hangsebességgel forgó centrifugákat használnak, amelyeket sorokba – úgynevezett kaszkádokba – kötnek, és a betáplált urán tartalmú gáz, a hosszú folyamat végére, eléri a kívánt izotóp koncentrációt. Az egész eljárást folyamatvezérlő számítógépek irányítják; a Siemens cég által gyártott célgépeken a vállalat különleges vezérlőszoftvere fut, ami arról gondoskodik, hogy a centrifugák forgása mindig egyenletes maradjon. Az iráni szakemberek nem is sejtették: a zárt rendszerként működő, biztonságosnak hitt számítógépes hálózatot különleges digitális kártevő, egy nagyon agyafúrt féregvírus fertőzte meg, amit vélhetően egy közönséges pendrive-on juttattak be a vezérlőbe.

A később Stuxnet-nek keresztelt rosszindulatú kód egy Windows-os biztonsági résen át bejutott a rendszerbe, majd vizsgálódásba kezdett: ha a megtámadott gépen nem talált különleges Siemens ipari vezérlő programot futni – akkor leállította magát. A Siemens rendszervezérlőit azonban megfertőzte és hamis parancsok kiadására kényszerítette, ami állandó sebességváltoztatásra készítette a centrifugákat. Ezek a vibráció hatására hamarosan tönkrementek. Ez volt a világtörténelem első olyan kiberakciója, ahol a támadások közvetlen fizikai károkat okoztak, tehát nem csak az érintett szoftverek, vagy számítógépek sérültek.

2012-ben aztán a New York Times szellőztette meg: a Stuxnet vírust felépítő és Iránra szabadító akció – az Olimpiai Játékok hadművelet – mögött az Egyesült Államok kiberhírszerző ügynöksége, a NSA állt, szoros együttműködésben az izraeli társintézménnyel. Az érintett titkosszolgálatok hivatalosan sohasem erősítették meg ezeket az állításokat. A kibertérben zajló furcsa hadviselés egyik legjellemzőbb jegye éppen ez: csendben, a háttérben zajlanak az akciók. Ha kipattan egy-egy ügy, akkor sem vállalja senki a felelősséget.

Sokan úgy tartják: ezzel az akcióval kezdődött el a kibertér igazi hadszíntérre változtatása: a távolról indított, hálózatokon eljuttatott, informatikai „kártevők”, rosszindulatú szoftverek immár fizikai pusztításra is képesek éppen úgy, mint az igazi fegyverek. Legalábbis ez volt a közkeletű vélekedés. Csakhogy hasonló akcióra (bár erről némi vita akad a hozzáértők között) azóta sem került sor a világban.

Károkozók és kiberkatonák: a kibertér különös ökoszisztémája

Célpontok, eszközök, ahogy azt feljebb láttuk, sokfélék a kibertérben. Sokfélék az elkövetők is. A szakértők egyértelműen különválasztják a bűnözők ténykedéseit: ők károkat okoznak ugyan, de nem háborút viselnek. Sokszor azonban elmosódik a határvonal, és szervezett bűnözői csoportok együttműködnek titkosszolgálatokkal, katonai erővel (Harknett, Smeets, 2022). Abban is egyöntetű a szakmai vélekedés, hogy az állami szereplők, a „hivatalos” hackercsoportok (tehát a titkosszolgálatok vagy katonai szervezetek tagjai) sem mindig hadviselő felek: a kémkedés például egyértelműen nem számít háborús cselekménynek a kibertérben sem. Ez fontos szempont, hiszen „harci cselekménynek” minősülő kiberakcióra, elvben, akár hagyományos fegyverekkel is lehet ellencsapást mérni.

A tényleges kiberkatonák tartozhatnak országuk valamelyik hírszerző szervezetéhez, de lehetnek egyenruhás katonák is. Fontos az is: általában külön szervezetek, csoportok foglalkoznak a kibervédelemmel, és megint mások feladata az offenzív, támadó kiberakciók

szervezése és kivitelezése. Tulajdonképpen az utóbbiak a kibertér igazi háborús figurái. Ott találjuk őket valamennyi nagyhatalom szolgálatában. Sőt, a közepes és kis országokéban is. Egy néhány évvel ezelőtti kutatás azt mutatta ki, hogy a világ több mint 60 országa tart fenn támadó kiberháborús „képességeket”, képzett hackereket, speciális számítógépes eszközöket és főleg megfelelő támadó szoftvereket.

Izrael

Izrael ezen a téren igazi nagyhatalom. Úgy tartják, hogy a közel-keleti ország rendelkezik az egyik legnagyobb kiberhadviselési katonai alakulattal (a híres-hírhedt 8200 sz. egység képében), és a legfejlettebb támadó eljárások, kiberkártevők, kémszoftverek is az izraeli találékonyságot dicsérik. Az ország kétségtelen tekintélye néhány nagy horderejű, ismertté vált akciónak köszönhető elsősorban. Ugyanakkor Izrael kiberhadviselési erejének hírért alátámasztja az a tény is, hogy az informatikai, adattudományi, mesterséges intelligencia kutatások és képzések – az 1970-es évek vége óta – megkülönböztetett figyelmet kapnak az ország polgári és katonai iskolázási rendszerében.

USA

Az Egyesült Államokról szinte soha nem hallunk a kibertér hadviselőiről szóló híradásokban. Ez azonban inkább a gondos álcázásnak tudható be, mert valójában Amerika az egyik legsokoldalúbb, legmagasabb technológiai színvonalú, legnagyobb csapásmérő erővel rendelkező kiberhaderő fenntartója. Természetes is: a világ vezető katonai nagyhatalma a legújabb technológiai küzdőtéren is az elsőszégre tör. Az USA kiberhadosainak egy része a haderők kötelékében szolgál. Ugyanakkor a polgári titkosszolgálatok is hatalmas, fejlett technológiájú kiberkapacitásokkal rendelkeznek, a Nemzetbiztonsági Ügynökség, az NSA kifejezetten erre specializálódott.

Oroszország

Oroszország a kibertér mumusa, legalábbis a hírekben. Ebben nyilván jókora adag túlzás is van, ugyanakkor az ország bizonyosan számítástechnikai vezető hatalom, amelyik, kiberképességeit stratégiai szemlélettel veti be, hogy külpolitikai, nemzetbiztonsági céljainak a kibertérben is érvényt szerezzen. Az elmúlt évtizedek több, jelentős kiberakciója is orosz állami hackercsoportok műveként robbant be a köztudatba. A regionális katonai parancsnokságok önálló kiberhadviselési alakulatokkal rendelkeznek, és a vezérkar is külön egységeket tart fenn. Természetesen a hírszerző ügynökségek, a katonai felderítésért felelő GRU és a polgári SzVR is számottevő hackercsoportok felett rendelkezik. Noha az Ukrajna elleni akcióik megmutatták Oroszország károkozó képességeit, valódi meglepetést a kiberhírszerző műveleteik okoztak (a már említett SolarWinds hadművelettel).

Kína

Kína sok területen most robban be az élbolyba, és a kiberhadviselés is ilyen. Hackeralakulatainak fókuszsa – közvélekedés szerint – a hírszerzés: elsősorban gazdasági, hadiipari jellegű információk megszerzésére specializálódva. Egyes hírek szerint a kínai

hadsereg 100 ezer fős hacker seregettel rendelkezik, az ipari titkok megszerzésére. Noha ez túlzásnak tűnik, az a hivatalos dokumentumokból is kitetszik, hogy a Kínai Népköztársaság hadereje a kibertérben való eredményes hadviselést elsődleges célként kezeli. Kína a globális hatalom elsőségére jelentkezett be, és tisztában van azzal, hogy a modern korban a hatalom jókora része a kibertérben tanyázik.

Észak-Korea

A kicsik között kitűnik kiberhadviselési erejével, illetve támadó aktivitásával Észak-Korea. Szakmai vélemények szerint az ország elsősorban a pénzügyi-üzleti hírszerzés területén erős a kibertérben. Ugyanakkor az elmúlt évben több, kifejezetten támadó akció (például a WannaCry kódnevű, globális zsarolóvírusos támadás) mögött is az észak-koreai hackereket gyanították a szakértők. Feltételezések szerint tekintélyes, 6 000 főnyi kiberhadsereg áll az ország kormányának szolgálatában. Erejük titkát abban is sejtik, hogy Észak-Korea katonai költségvetésének egyedülállóan nagy hányadát fordítja a kiberhadviselés fejlesztésére.

Nagy-Britannia, Irán és még sokan mások

Az élbolyban ott találjuk még Nagy-Britanniát, amely az egyik legnagyobb múltú kiberhatalom a világon. Jelentős védelmi kapacitásai mellé – az utóbbi fél évtizedben – folyamatosan építette ki támadó kiberhadviselési erőit is. Az eredetileg 500 fősre tervezett alakulat ma, a hírek szerint az egyik legjobb a világon. A feltörekvő közepes kiberhatalmak között találjuk Iránt, de a kis országok között is akad figyelemre méltó, mint például a kiberhadviselés nemzetközi szabályrendszerének kidolgozásában élenjáró Észtország.

Elemzők és ellenzők – a realista galambok

A „kibertér Douhet-jeivel”, a kiberháború elkerülhetetlenségét hirdetőkkal szemben mindig is jelen volt és hallatta szavát egy másik szakmai elképzelés is (Maschmeyer, 2020). A kibertérben folyó katonai műveletek lehetséges szerepének túlértékelése ellen felszólaló brit képviselő, a honvédelmi bizottságot vezető Tobias Ellwood, valóban így fogalmazta meg ezt a „kiberszkeptikus” álláspontot: „kiberfegyverekkel senki nem foglalhat el egy országot. Tankkal viszont igen” (Cyber realism, 2022). A kibertér háborús lehetőségeinek korlátozott voltát aztán remekbe szabott tanulmányában járta körbe Tomas Rid (akkoriban a neves brit King's College, ma pedig az amerikai Johns Hopkins Egyetem tudósa), a digitális hadviselés egyik legjobb szakértője. Munkájának címe (amely egy évvel később koncepcionálisan még jobban kiérlelve, könyv formájában is megjelent) világosan tükrözi álláspontját: „Cyberwar Will Not Take Place” (Rid, 2013). A korabeli „kibertranszformációs” hangulatot erősen lehűtő dolgozat meggyőző érveléssel állítja: „A kiberháború nem fog beköszönten!” Elemzését a háború klasszikus értelmezésétől indítva Rid leszögezi: a kiberműveletek nem képesek olyan értelemben kárt okozni, embert ölni, mint a hagyományos fegyverek. A kibertér akcióinak természetesen van hatása (és ennek megfelelően jelentősége, értelme is): diszruptív, zaklató, „nyírbáló” jellege tagadhatatlan, ám ez messze nem azonos a klasszikus értelemben vett „háború” eszközeinek és eljárásainak pusztító jellegével. A koncepció ilyen jellegű újragondolói közül külön is érdemes kiemelni két kutató munkásságát. Lennart Maschmeyer

és Nadia Kostyuk elgondolkodtató és gazdag tényanyagra építő tanulmányaikban bizonyítják a kiberhadviselés szubverzív jellegét (Kostyuk, Gartzke, 2022; Maschmeyer, 2022). Háborús „fegyvernek” nem alkalmas – de zaklatni, nyugtalanítani, zavart kelteni, felderíteni kiválóan felhasználható. Nem véletlen tehát, vallja a szakemberek egy meglehetősen népes (és érvelésüket meggyőző, empirikus kutatási anyaggal is megtagmogató) csoportja, hogy a fegyveres harc kirobbanását nem kísérté egy „mindent elsőpró”, az ellenfelet szinte puskaövéss nélkül térdre kényszerítő „kiberháború”: a rettegett kiber-armageddon nem következett be (Ukraine cyber, 2022).

A háború új arca: a támadás és védekezés új paradigmái

Miközben az emberi konfliktusok sok mindent megőriztek évezredes hagyományaikból, a háború, a nyílt fegyveres harc a technológia fejlődésével párhuzamosan átalakul. A digitalizáció terjedése a nemzetek közötti erőszakos érdekérvényesítés új formáit teremtette meg. Új kifejezés is született: a „háborús szint alatti konfliktus”. A kiberfegyverekkel felszerelkezett hackerseregek törekvése, hogy úgy szálljanak szembe az ellenséggel, hogy az a megtámadott fél „háborús ingerküszöbe” alatt maradjon. Ártson neki, de ne készítse válaszcspásra (Ukraine warns of massive cyberattacks, 2022). A szinte folyamatosan zajló, kisebb-nagyobb hackerakciók egyik fontos célja éppen ez: tapogatni, próbálni az ellenfél rendszereit; megismerni gyenge pontjait, illetve megtapasztalni, hogyan reagál a másik állam a támadásokra.

Tömegpusztító fegyverek fillérekért?

A kiberhadszíntr egyik fontos jellemzője: kiegyenlíti a játékeret kicsik és nagyok, szegények és gazdagok között. Az utóbbi fél évszázad töretlen technikai fejlődése jóvoltából a fegyverek beláthatatlanul hatásosak és drágák lettek. Az USA legmodernebb vadászgépe, az F-22 Raptor darabja 334 millió dollárba kerül: az 100 milliárd forint. De egy jóval régebbi F-16-osért is elkérnek 20 milliárd forintot. És ez csupán egy gép, hol van még egy teljes légierő! Az oroszok legmodernebb harckocsija, a T-14 1 milliárd forintba kerül. Az amerikai Abramsért már 1,8 milliárdot számítanak fel, míg a németek Leopard 2 páncélosa darabonként 2 milliárd forintba kerül. Könnyen belátható: korszerűen felfegyverzett, ütőképes hadseregről, a nagyhatalmakat, és még néhány regionális erőközpontot leszámítva, ma lényegében egyetlen ország sem álmodhat. A kiberháborúhoz viszont csupán számítógépek kellene, meg szoftverek. A csillagászati árú hagyományos fegyverekhez képest ezek jóval szerényebb tételek, ami nem csupán a kis államok, de terrorszervezetek körében is egyre népszerűbbé teszi a kiberhadviselés koncepcióját. Érdemes azonban figyelembe venni azt is: a jelentős (nagy fontosságú, komplex, jól védett) számítógépes rendszerek elleni támadás eszköz- és ráfordításigénye nem jelentéktelen. Ez a kibertér kisbűnözői számára elérhetetlen gyümölcs; itt csak a jól felszerelt, kellő erőforrásokkal rendelkező állami háttérű csoportok vagy a szervezett bűnözés óriásai érhetnek el sikereket.

Az „attribúció” problémája, avagy a tettesnek nehéz a nyomára bukkanni

A kibertérben folyó műveleteknek van még egy sajátossága, ami vonzóvá teszi ezt a digitális hadszínteret, nagyok és kicsik számára egyaránt. Mint korábban már említettük: a csendben zajló kiberműveleteknél az elkövetők igyekeznek az ismeretlenségben maradni. Amikor napvilágra kerül egy-egy akció ténye, akkor sem vállalja senki a végrehajtás felelősségét. A kibertámadások elleni védekezés egyik legnagyobb problémája ez: nehéz, sokszor lehetetlen a támadó egyértelmű, bizonyítható azonosítása. Ahogy szaknyelven mondják: az attribúció. A felderítést nehezíti, hogy az elkövetők általában igyekeznek a nyomaikat eltüntetni. Nem ritka az a ravasz megoldás, amikor más államok hackercsoportjaihoz köthető, ismertté vált támadó szoftvert használnak egy harmadik ország ellen. Szakértők szerint különösen az orosz hackeralakulatok szeretik ezt a manővert. A korábban már említett NotPetya támadásnál is egy már korábban ismertté vált, másik szoftverrel próbálták így álcázni a kilétüket (Sherman, 2022).

Virtuális dimenzió – valóságos elrettentés: az igazán kemény dió

A hidegháború korszakában az atomnagyhatalmak egymást kölcsönösen sakkban tartó koncepciója az ún. elrettentés elve volt. Lényege: mindkét fél tudta, hogy nem érdemes megtámadnia a másikat, mert ezért a cselekedetért az olyan súlyos árat fizettetne vele, ami értelmetlenné tenné a „győzelmet”. Brutálisan egyszerű elv – és működött! A kiberkorszak nagy tragédiája, hogy ez a hosszú időn át biztonságot garantáló hozzáállás a digitális eszközök, hálózatok birodalmában lényegében nem alkalmazható. Ahol egy támadás észrevétlen maradhat, vagy kiderülése esetén könnyen tagadható, ott nem lehet biztosan tudni azt sem: ki legyen a válaszcsapást kilátásba helyező fenyegetés címzettje. Amiből az következik: egy új, a megváltozott környezetben is működőképes koncepció kidolgozásáig a kibertér veszélyes közeg marad (Valeriano, Maness, 2015).

A kiberfegyverek hátulütői: erőforrás igény, nehéz időzíthetőség, nehéz kontrollálhatóság

Ahogy azt feljebb láttuk, szakértők egy része határozottan állítja, hogy a kiberfegyverek (rosszindulatú számítógépes programok) tényleges háborúra kevésbé alkalmasak. Valójában súlyosan nehezíti a tényleges hadi alkalmazhatóságukat az időzítés kérdése (Smeets, 2018). Bár mindegyik eset egyedi, a szakemberek szerint átlagosan 2-3 évig is eltarthat egy komoly kibertámadás előkészítése és végrehajtása. Ennek összehangolása (a szokásos gyakorlat szerint adott időpontokban induló és végrehajtandó) hagyományos katonai hadmozdulatokkal gyakorlatilag lehetetlen. A tetemes időigény és a pontos időzítés korlátai már eleve kétséggé tennék ezeknek az eszközöknek a háborús eszközként való alkalmazását. Továbbá természetesen a ráfordított idő és munka megfelelően képzett, megfelelő informatikai felszereléssel ellátott csapatok összehangolt ténykedését feltételezi; a magányos műkedvelő képtelen ilyen akciók kivitelezésére.

Hasonlóan komoly problémát jelent a hadi alkalmazás szempontjából az a körülmény, hogy nagyon nehéz előre pontosan meghatározni az akcióval kiváltott hatásokat. Amíg például egy rakétacsapás által előidézett kár viszonylag pontosan felbecsülhető, addig ez a

kiberfegyverek alkalmazásakor több szempontból is problémás lehet. Ehhez kapcsolódik az egyik legsúlyosabb alkalmazási nehézség: a rendkívül tökéletlen kontrollálhatóság. Magyarul ez annyit jelent, hogy (a számítógépes rendszerek összekapcsoltsága, hálózatossága következtében) az okozott kár sok esetben nem szűkíthető egyetlen kiválasztott célpontra. A globális konnektivitás révén az ilyen informatikai károkozók könnyen „kiszabadulhatnak”, majd a világhálón tovaterjedve ellenőrizhetetlen pusztítást végezhetnek – akár az akciót indító állam rendszereit is megfertőzve. A korábban említett, talán legsúlyosabb ilyen károkozó akció, a NotPetya támadás éppen ezzel az utóhatásával okozta a legnagyobb riadalmat szakmai körökben. Tartja magát a feltételezés, hogy ez az eset minden támadó kiberképességeket fejlesztő állam döntéshozóit egyfajta megfontoltságra intette az ilyen fegyverek alkalmazását illetően. A nehéz kontrolálhatóság az Ukrajna elleni invázióhoz kapcsolódó kibernézetekben ismét előbukkant. A fegyveres támadás megindulásával egy időben, az ukrainai internetes kommunikáció egy részét biztosító Viasat műholdas rendszer ellen (véltetően oroszok által) bevetett számítógépes kártevő is gyorsan „elszabadult”. A rosszindulatú program sokfelé okozott károkat, beleértve a németországi szélerőmű rendszerek egy részét is (Mandiant, 2022).

Irregulárisok a kibertérben: a „szürke zóna” hadműveletei

Az Ukrajnában (is) szolgáltató Viasat társaság rendszerei elleni támadás még egy fontos körülményre hívta fel (ismételten) a figyelmet. A kiberakcióval megtámadott modemek jelentős része (egyszerű, a cég központjából hálózaton át végzett szoftveres javítással) ismét működőképesé tehető volt, és a szolgáltatás alig néhány órányi kiesés után zavartalanul folytatódott. Az érintett vevődobozok egy számottevő része javíthatatlan károkat szenvedett; azonban ezek kicserélése is csupán néhány napot vett igénybe (és a költségek sem voltak eget verőek). Egy szóval: a hosszas előkészítéssel indított, és hatását tekintve nehezen fókuszálható kibernetikus támadás viszonylag olcsón és gyorsan javítható károkat okozott csupán. A tényleges katonai alkalmazhatóság kritériumainak érvényesülését ugyanakkor jól példázza a 2022 őszén indított, és az ukrán energetikai rendszer pusztítását, lassítását, rombolását célzó hagyományos támadássorozat. Két nap előkészítés és néhány tucat cirkálórakéta ráfordítása elégséges volt ahhoz, hogy Oroszország hosszú időre (talán hónapokra) működésképtelenné tegye – becslések szerint – az ukrán energetikai hálózat 30%-át. Adott célpontok elleni, időzített és legfeljebb kisebb mértékű nem kívánatos következményekkel járó támadásokra tehát összehasonlíthatatlanul alkalmasabbnak látszanak a hagyományos fegyverzetek.

Az Ukrajnában zajló konfliktus azonban egyfajta iskolapéldájaként szerepel annak az újfajta harcmódnak, ami az utóbbi években sokfelé jellemzi a geopolitikai szembenállások új világát (Maschmeyer, 2021). Olyan komplex konfliktus-rendszereknek vagyunk tanúi, ahol eszközök, és alkalmazási módok sokasága keveredik (The Propaganda War, 2022). Hagyományos háború jellegű fegyveres harc; propagandára és dezinformációra építő információs hadviselés; a másik fél informatikai rendszereinek megzavarását, blokkolását célzó kiberakciók; pénzügyi-kereskedelmi korlátozások és szankciók. Sok fajta és különböző intenzitású eszközt és eljárást vetnek be a szemben álló felek, méghozzá nem feltétlenül lineárisan (hol az egyiket, hol a másikat), hanem akár egy időben is. Ez a hibrid háború,

amit a hagyományos fegyveres harc fogalmaival sokszor értelmezni is nehéz (Bachmann, Gunneriusson, 2015). A nyugati szakirodalom az ún. „szürke zónás” (grey zone) hadviselésről is beszél: arról a posztmodern világunkra jellemző sem nem háború, sem nem béke állapotról, ahol az ellenfél elbizonytalanítását, meggyengítését, szándékainak és lehetőségeinek kifürkészését célzó akciók vannak túlsúlyban (Military-made cyber weapons, 2022). Erre a célra pedig (különösen más eszközökkel, például az információs hadviselés fegyverzetével kombinálva) kifejezett alkalmasnak látszanak a kiberfegyverek. Annál az egyszerű oknál fogva, hogy a digitalizáció által szinte átitatott társadalmaink biztonsága és magabiztossága épül ma már éppen azokra a technológiákra, amelyeket könnyű szerrel vehetnek célba ezek a (halált, fizikai pusztulást nem, de fennakadást, zűrzavart, bizonytalanságot, félelmet okozó) újszerű fegyverek (Egloff, Maschmeyer, 2021). Tehát, a társadalmakat megbénító, térdre kényszerítő, távolról vezérelt „kiberháború” koncepciója talán túlzó rémkép, de a kiberfegyverek veszélyessége nagyon is valóságos.

Irodalom

- Arquilla, J., Ronfeldt, D. (1993). Cyberwar is coming! *Comparative Strategy*, vol. 12, 2, 141-165.
- Bachmann, S., Gunneriusson, H. (2015). Hybrid wars: the 21st-century's new threats to global peace and security. *Scientia Militaria South African Journal of Military Studies*, 43, 1, 77-98.
- Ciarán, M. (2022). *Cyber Realism in a Time of War* <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-02-15/mandiant-executive-warns-of-cyber-panic-we-need-to-get-a-grip?>
- Egloff, F. J., Maschmeyer, L. (2021). Shaping not signaling: understanding cyber operations as a means of espionage, attack, and destabilisation. *International Studies Review*, vol. 23, 1, 997-998.
- Gartzke, E. (2013). The Myth of Cyberwar. *International Security*, vol. 38, 2, 41-73.
- Harknett, R., Smeets, M. (2022). Cyber campaigns and strategic outcomes. *Journal of Strategic Studies*, vol. 45, 4, 1-34.
- Hippler, T. (2013). *Bombing the People. Giulio Douhet and the Foundations of Air Power Strategy, 1884-1939*. Oxford, Oxford University.
- Kostyuk, N., Gartzke, E. (2022). Why cyber dogs have yet to bark loudly in Russia's invasion of Ukraine. *Texas National Security Review*, vol. 5, 3, 113-126.
- Kostyuk, N., Zhukov, Y. M. (2017). Invisible digital front: can cyber attacks shape battlefield events? *Journal of Conflict Resolution*, vol. 63, 2, 1-44.
- Mandiant Executive Cautions against Russia-Cyberattack Panic* (2022). <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-02-15/mandiant-executive-warns-of-cyber-panic-we-need-to-get-a-grip?>
- Maschmeyer, L. (2022). A new and better quiet option? Strategies of subversion and cyber conflict. *Journal of Strategic Studies*, vol. 45, 4, 1-25.

- Maschmeyer, L. (2021). A tale of two cybers. How threat reporting by cybersecurity firms systematically underrepresents threats to civil society. *Journal of Information Technology and Politics*, vol. 18, 1, 1-20.
- Maschmeyer, L. (2020). *Slow burn. Subversion and escalation in cyber conflict and covert action*. Toronto, University of Toronto.
- Military-made cyberweapons could soon become available on the dark web, Interpol warns* (2022). <https://www.cnn.com/2022/05/23/military-cyberweapons-could-become-available-on-dark-web-interpol.html>
- Overy, R. (2015). *The Bombers and the Bombed. Allied Air War over Europe, 1940-1945*. New York, Viking.
- Rid, T. (2013). *Cyber war will not take place*. Oxford, Oxford University.
- Sharma, A. (2010). Cyber wars: A paradigm shift from means to ends. *Strategic Analysis*, vol. 34, 1, 67-73.
- Sherman, J. (2022). *Untangling the Russian Web: Spies, Proxies, and Spectrums of Russian Cyber Behaviour*. Washington, Atlantic Council.
- Smeets, M. (2018). A matter of time: on the transitory nature of cyberweapons. *Journal of Strategic Studies*, vol. 41, 1-2, 6-32.
- The Propaganda War has Eclipsed Cyberwar in Ukraine* (2022). <https://www.technologyreview.com/2022/03/02/1046646/THE-PROPAGANDA-WAR-HAS-ECLIPSED-CYBERWAR-IN-UKRAINE/>
- Ukraine cyber* (2022). <https://transcripts.cnn.com/show/cnr/date/2022-02-24/segment/22>
- Ukraine warns of 'massive cyberattacks' coming from Russia on critical infrastructure sites* (2022). <https://www.cyberscoop.com/ukrainians-warn-of-massive-cyberattacks/>
- Valeriano, B., Maness, R. C. (2015). *Cyber war versus cyber realities. Cyber conflicts in the international system*. Oxford, Oxford University.

„Nem volt elég a pandémia, most még egy háború is kitört a szomszédunkban.”

AZ OROSZ-UKRÁN HÁBORÚS KONFLIKTUS BEFOGADÓI INTERPRETÁCIÓJA Z GENERÁCIÓS FIATALOK KÖRÉBEN¹

Az elmúlt évtized során a társadalomtudományokban, és ezzel együtt a média- és kommunikációkutatásban kiemelt figyelmet kap az 1995 után született fiatalok csoportja. A Z generációs nemzedék többek között azért foglalkoztatja a szakértőket, mert a digitális forradalomban született generáció viselkedésmódjának, gondolkodásának és fogyasztási mintázatainak alakulásában jelentős hatást tulajdonítunk a digitális médiának. A korábban elvégzett kutatásokból az is látszik, hogy a nemzedék valóban számos egyedi korosztályos sajátosságot mutat, amelyek megértése a társadalmunk jövőjének szempontjából is kiemelt jelentőséggel bírhat (Howe, 1991; Mackay, 1997; Prensky, 2001; Törőcsik, 2015). Az utóbbi években arról is egyre többet hallunk, hogy a Z generációs fiatalokat komolyan foglalkoztatja a társadalmi és természeti környezet sorsa és jövője, és mivel ezeken a területeken jelenleg komoly válságokat él át az emberiség, az események lecsapódása mély nyomokat hagy a korosztály emlékezetében és tudáskészletében, ami végeredményben komoly hatást gyakorol az általuk kialakított világ- és jövőképre is.

Az említett negatív fejlemények sorában – 2022 februárja óta – újabb fenyegetésként jelentkezik a háborús kockázat, és ezzel összefüggésben egyre gyakrabban merül fel a kérdés, hogy hogyan tájékozódik a Z generáció az eseményekről, vajon milyen hatása lehet a háborús konfliktusnak a fiatalok valóságérzékelésére, illetve milyen hosszabb távú következményei lehetnek a jelenleg zajló történelmi eseményeknek a generáció tapasztalatkészletére. Ezekből a kutatói kérdésekből kiindulva 2022. május 2-6. között Pécsen került megrendezésre a *Hope, Faith, Love* címet viselő, nemzetközi interdiszciplináris workshop és kiállítás, amelynek háttérét az alábbiakban ismertetjük.²

Hope, Faith, Love: intézményi háttér és módszertani keretek

A *Hope, Faith, Love* címet viselő program egy olyan „spin off” kezdeményezés, ami résztvevőit, szemléletmódját és módszertanát tekintve szorosan kapcsolódott a TOGETHER elnevezésű kezdeményezéshez. A TOGETHER egy olyan kutatási projekt, amelynek a Hochschule für

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-5- PTE-1729 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Kutatásvezetők: Guld Ádám (PTE), Michaela Köhler (HfK+G).

Kommunikation und Gestaltung volt a gondozója, és amit három éven keresztül finanszírozott a Baden-Württemberg Tudományos Kutatás és Művészet Minisztériuma, 2018 eleje és 2021 vége között. A projekt az interkulturális megértés innovatív tanítási koncepcióján alapult és a Duna menti régióra fókuszált. A HfK+G két oktatási programjának interdiszciplináris megközelítése a Kommunikáció Design (BA) és a Reklám- és Piaci Kommunikáció (BA) képzéseken alapult, ezek nyújtották a megvalósított workshopok kereteit is, amelyek később a tantervek és az oktatási programok részévé válnak. A résztvevő egyetemek diákjai (a német HfK+G, az eszéki egyetem és a PTE) lehetőséget kaptak arra, hogy részt vegyenek a workshopokon, amelyek közül az eredeti tervek szerint kettő Németországban zajlott volna (Stuttgart és Ulm), kettő-kettő pedig Magyarországon és Horvátországon került volna megrendezésre – ezeket a terveket azonban felülírta a koronavírus 2020 tavaszán.

A program módszertani célkitűzéseit az az elképzelés határozta meg, hogy az egyes workshopok alkalmával a hallgatók közösen kutatnak nemzetközi környezetben, különös tekintettel a helyi kulturális, társadalmi és városi igényekre (például demokratikus értékek, társadalmi részvétel és felelősség, sokszínűség, megkülönböztetés, intolerancia és integráció témákban). A problémák megoldásához aktív részvételen és párbeszeden alapuló módszereket használtunk, a hallgatókat pedig arra ösztönöztük, hogy analóg, digitális és interaktív célzott tervezési és kommunikációs koncepciókat, valamint interdiszciplináris megközelítéseket alkalmazzanak a munka során. Az elkészült anyagok minden workshop után bemutatásra és megvitatásra kerültek, illetve a félév során a hallgatók tovább folytathatták saját témájukat a saját egyetemükön. A kutatási projektek minden esetben öt fázisban kerültek megvalósításra az alábbiak szerint.

Első fázis: kontextualizáció. Kutatás, helyszíni munka a helyi célcsoportokkal, megfigyelés, kérdésfeltevés, felismerés, elemzés, a téma megközelítése és a társadalmilag releváns problémák feltárása. Ezt követően felfedezés a „Design Thinking” kutatási módszereinek használatával, mint például „Day in a Life”, a viselkedés feltérképezése, az öt miért és kulturális próbák (Yayici, 2016). A következő lépésben a hallgatók impulzusokat és inputokat gyűjtöttek szakértőktől, helyiektől, kutatóktól, professzoroktól, majd a vita és párbeszéd elősegítése következett olyan módszerekkel, mint a „World café” módszer és az „Open Space”.

Második fázis: elemzés. A munka az első fázis alapján folytatódott, ahol további társadalmilag releváns kérdésekkel foglalkoztunk. Az itt alkalmazott módszerek között említhetjük a „Design Research” és „Design Labs” módszereket hangulatlappal, videókkal, fotózással, vázlatokkal, szöveges anyaggal az eredmények értékeléséhez és osztályozásához, továbbá olyan üzleti gyakorlatokat is bevontunk a folyamatba, mint például a SWOT analízis, a „Business Model Canvas”, az „Ansoff mátrix” és a termékek életciklus-elemzése.

Harmadik fázis: brainstorming, stratégia kialakítása és koncepció. Az ötletek, stratégiák és koncepciók kidolgozásával foglalkozó munkacsoportok létrehozása, szemléltetés olyan módszerek használatával, mint a narráció, a kognitív térképek, a fogalmi tájak, végül a design megközelítések kidolgozása következett.

Negyedik fázis: prototípus-készítés. Prototípusok (például prototípusok papírból, makettek építése) és helyi vezetőkkel való egyeztetés olyan módszerek használatával, mint a „Behavioural Sampling”, „Experience Prototypes”, „Emphaty Tool” és a szerepjáték.

Ötödik fázis: bemutatás, visszacsatolás. A kommunikációs stratégiák és tervezési megközelítések bemutatása, visszacsatolás, beleértve a helyi célcsoportokat. Ezt követően a végső stratégia megalkotása, a legjobb fogalmak, bemutatók és megvalósítás kiválasztása, együttműködve az ipari, kulturális partnerekkel vagy az államigazgatással és a politikával.

A 2022 tavaszán megvalósított, pécsi workshop a fenti módszerek újragondolásával azt a célt szolgálta, hogy a résztvevő Z generációs egyetemi hallgatók önreflexív módon dolgozzák fel a háborúval kapcsolatos benyomásaikat és érzelmeiket. Ebben az időszakban is központi kérdéssé vált a média szerepe, hiszen a résztvevők döntő többsége személyesen semmilyen formában nem volt érintett a háborús eseményekben, így az információk túlnyomó többsége vagy teljes egésze a médiából származott. A kvalitatív megközelítést alkalmazó kutatás központi módszertani eszköze a médianapló volt, egy a médiaetnográfia csoportjába sorolható autoetnográfiai megközelítés (Hepp et al., 2011; Horning, 2009, p. 95-115; Sheble & Wildemuth, 2009; Stokes, 2008, p. 143-172). Ennek során a programban résztvevő hallgatók (17 fő – magyar, kínai, horvát, szerb, mongol és dél-afrikai – Z generációs fiatal, 21 és 24 éves kor között) egy héten keresztül rögzítették a háborúval kapcsolatos tapasztalataikat és benyomásaikat, miközben az írásos dokumentumokat képekkel, videókkal, rajzokkal és design megoldásokkal egészítették ki, a fent ismertetett öt fázisnak megfelelően. A program eredményeként egy olyan interaktív, audiovizuális anyagokat is bemutató online blogfelület készült, ami átfogó képet nyújthat a Z generációs fiatalok tapasztalatairól a háború kapcsán, elsősorban a médiahasználat vonatkozásában. Jelen tanulmány ezeket az eredményeket rendszerezi és értelmezi nyolc témakör részletes tárgyalásán keresztül, ahol a tárgyalás sorrendje a naplókban megjelenő témakonstrukciók fontossági sorrendjét is jelzi. Ezek a témakonstrukciók a következőképpen alakulnak: 1) A COVID-19 és a háborús helyzet közti párhuzam; 2) A krízis és traumakezelés mintázata; 3) A social media szerepe: a közösségi média, mint búvóhely és veszélyforrás; 4) A szociális készségek változása; 5) Otthon és család: biztonság és féltés; 6) Magány; 7) Bűntudat; 8) Lassítás és pozitív életszemlélet. Módszertani és elméleti szempontból a konkrét kutatás előzményének tekinthető a Pécsi Tudományegyetem Z generációs kutatási projektje is, ami 2013 és 2016 között valósult meg (Törőcsik, 2015; Guld, 2014; Guld & Maksa, 2013).

1. kép. A kutatás háttérét adó vizuális naplók

1. A COVID-19 és a háborús helyzet közti párhuzam

A naplókban a legtöbbet említett, a legerőteljesebben kirajzoló témakör a COVID-járvány és a háború kapcsolata. Ezzel összefüggésben többek között a kilátástalanságot, a bezártság érzését és a krízishelyzetet kapcsolták hozzá mindkét eseményhez a résztvevő hallgatók. A naplókban kiolvasható, hogy a 2020-ban kitörő pandémia megváltoztatta a fiatalok jövőhöz való viszonyát, a legtöbb résztvevőben egyfajta negatív jövőkép alakult ki. Megfogalmazódott, hogy a COVID-járvány kitörése óta olyan eseménysorozatokat élnek meg, amikre még soha életükben nem volt példa, újszerű dolgokat tapasztalnak meg – ehhez természetesen hozzákapcsolódik, hogy ezen új szituációk megtapasztalása során új rutinok, új hétköznapi mechanizmusok alakulnak ki az érintettekben. A változások mértéke a résztvevőkben nem egyszer sokkoló mértéket ér el, amire jól reflektál a következő idézet: „A világ éppen csak túlesett a két legnehezebb éven, amit életem során tapasztaltam” (Kata, 22 éves)³. A naplókban világosan kiolvasható, hogy az érzelmi turbulenciák háttérében az áll, hogy a résztvevő Z generációs fiatalok először éltek át egy globális világjárvány pusztítását, illetve először szembesültek a háborús helyzet közvetlen fenyegetésével. Többek között emiatt teremtenek szoros kapcsolatot a két esemény között: mindkét esetben nem várt következményekkel és hatásokkal járó történésről beszélhetünk, amelyek közvetlenül fenyegetik a saját és szeretteik életét, illetve olyan rajtuk kívülálló események sorozatáról van szó, amelyeket nem képesek befolyásolni, így az események végkimenetelére alig van ráhatásuk.

³ A téma érzékenysége okán a résztvevők nem a saját nevükön szerepelnek a tanulmányban.

A tapasztalatok alapján érdekes felismerés a résztvevőkben, hogy a COVID időszak olyan mintázatot kezdett kialakítani, amibe egy háborús helyzethez való alkalmazkodás viszonylag könnyebben megvalósult, mintha egy nyugodt, kiegyensúlyozott időszakban köszöntött volna be ugyanez a helyzet. Emiatt többen érzik a jelenlegi állapotokat a szerencsétlen eseménysorozatok folytatásának, mintsem egy különálló, a COVID helyzettől elkülöníthető eseménynek. Érzelmi síkon ez olyan hatással van a fiatalokra, ami egyfajta beletörődést szül, észrevehetően egy „már ezen sem lepődöm meg” attitűd bontakozik ki: „Nem volt elég a pandémia, most még egy háború is kitört a szomszédunkban. Először rettegtem, de most már nyugodtnak érzem magam” (David, 21 éves).

Pozitívumként értékelhetjük, hogy az aggodalmak ellenére a negatív érzések sok esetben társulnak a reménnyel, többen írtak arról, hogy az események ellenére is hisznek abban, hogy az élet jobbra fordulhat, illetve hogy az emberek alapvetően jók. Erre a gondolatra lehet példa a következő idézet: „Nem tudom azt mondani, hogy minden remény veszve van a világ számára. Az emberek között lévő megannyi különbség ellenére nagyon sok olyan dolog van, amiben hasonlóak. Például mindannyian ismerjük a szeretet, a remény és a hit érzését” (Anna, 23 éves). A témában megfogalmazott érzésekhez erősen kapcsolódik a naplók vizuális megjelenése: a negatív attitűdöket monokróm hatású hátterek, a fekete és szürke színek használata tükrözi, illetve a reményre reflektáló képeken vidámabb színek, mint a sárga, piros és kék jelennek meg.

A bejegyzések egyik visszatérő témája az elveszett egyensúly és kiszámíthatóság felett érzett szomorúság, a szövegekből kiderül, hogy a vizsgált generáció számára az eddig megszokott normák eltűntek vagy átstrukturálódtak, mind a COVID-járvány, mind pedig az orosz-ukrán konfliktus hatására. A naplók állandóan visszatérő témája a kétely, a világba, a társadalomba és a biztonságba vetett hit megkérdőjeleződése. Ezt az attitűdöt tükrözi a következő idézet is: „A legnagyobb félelmem, hogy soha többé nem leszünk képesek hosszútávon tervezni az életünket, mert egy természeti katasztrófa, egy háború vagy egy pandémia bármikor újra kitörhet, és nem tudhatjuk, hogy ez mikor fog bekövetkezni” (Sophie, 20 éves).

2. kép. A háborúval kapcsolatos érzelmekre reagáló mood boardok

2. A krízis és traumakezelés mintázatai

Ahogy az a fentiekből is kiderül, a félelem a naplókban központi szerepet tölt be, az írások állandó témája a szorongás, a negatív gondolatok és a depresszió. A hallgatók a bejegyzésekben hosszasan érintik a félelem jelenségét, illetve arról is írnak, hogy milyen hatást fejt ki rájuk a félelemérzet: sokan letörtnek, depressziósnak érzik magukat, ami az életük különböző területein diszfunkciókat és motivátlanságot eredményez – rosszabbul teljesítenek a tanulmányaikban, csökken a kreativitásuk, rendszertelenebb életmódot folytatnak, illetve kevésbé szívesen találkoznak barátaikkal, embertársaikkal. Jól tükrözik ezeket az érzelmeket a következő sorok: *„Néha azt gondolom, hogy amikor vége szakad mindennek, akkor visszatérünk a normális kerékvágásba. De az az igazság, hogy szerintem ezek miatt az események miatt kialakult egyfajta szociális szorongás és félelem: a félelem attól, hogy a felszín alatt mindig ott fog rejtőzni egy pandémia vagy éppen egy háború, ami bármikor kitörhet”* (Balázs, 21 éves).

A kilátástalanságtól való félelem képe több naplóban is előkerül. Az egyik diák például egy vörös pálcikaember alakját helyezte egy fekete vonalakkal körülhatárolt kép közepére, amely vizuálisan tökéletesen ábrázolja a kilátástalanság, az egyedüllét és a félelem jelenlétét, ezen érzések súlyosságát. Van, aki fekete galambokat rajzolt, élettelennek tűnő testtel: a remény szimbóluma a halál köntösében. Az általunk vizsgált naplókban észrevehető a tanácsatlanság és a magatehetetlenség azzal kapcsolatban, hogy milyen érzések lennének helyénvalók ebben a szituációban: szomorúság, harag, félelem, együttérzés, szorongás, depresszió. Erre így reflektál az egyik résztvevő: *„Amikor az érzelmeimről kell beszélnem nem tudom, hogy mérgesnek, szomorúnak, depressziósnak vagy éppen reményvesztettnek kellene éreznem magam”* (Renáta, 22 éves). Ez a mechanizmus sokszor mutatkozik meg olyan esetekben, amikor valaki nem várt krízishelyzetbe kerül. A résztvevők sok esetben említik mindezek mellett a halálfélelem érzését, de ezen félelem feloldásával is találkozhatunk a szövegekben: *„A legnagyobb félelmem az volt, hogy mind meg fogunk halni. Hiszek abban, hogy van élet a halál után. Ez sokkal könnyebbé teszi az egészet”* (David, 21 éves). A szövegekből leszűrhető, hogy a pandémia és a háborús helyzet azt idézte elő, hogy veszélyforrásnak érezzük az emberi kapcsolatokat, kialakult az a benyomás, hogy az embertársunk nem csupán megfertőzhet minket, de ha arra kerül a sor, a csatatéren akár az életünktől is megfoszthat.

Ugyanakkor ezek ellensúlyozására számos alkalommal megjelenik a természethez való visszatérés, a természeti környezethez és a háziállatokhoz kapcsolódó tevékenységek, mint a traumakezelés egyik bevett gyakorlata. A negatív érzésekkel való megküzdést a legtöbb esetben a természethez való visszatéréssel próbálják gyógyítani, több naplóban is olvashatunk kirándulásokról, növénytermesztésről, virágültetésről és a háziállatokról. Néhány bejegyzésből kiolvasható, hogy egyesek úgy érzik, az állatokhoz könnyebben kapcsolódnak és erősebben kötődnek, mint az emberekhez: *„A depressziómból az Erasmus program és a kiskutyám gyógyított ki. A kiskutyám a mindenem”* (Maria, 21 éves). A nyomasztó érzelmekre és félelmekre enyhülést ad a természethez való visszatérés, az állatokhoz való kapcsolódás, az állatok feltétel nélküli szeretete, és a természeti környezet nyugalma gyógyírként jelenik meg a naplókban. A kisállatokról való gondoskodás azonban nem csupán

figyelemelterelésként tűnik fel, tompítja a negatív érzéseket, segítségükkel a résztvevők úgy érzik, segíthetnek valakinek, vigyázhatnak valakire. Ezek az érzések pedig enyhítik az afelett érzett aggodalmakat, hogy vajon a jelenlegi világban meg tudjuk-e védeni saját magunkat és szeretteinket. Azzal, hogy egy élőlényről gondoskodnak, sokan erősebbnek és kiegyensúlyozottabbnak érzik magukat: „*Annyi veszteségen vagyunk túl mind közvetlen, mind pedig közvetett módon, amiken még nem sikerült tovább lépnem. Bár nem is tudom, hogy tovább tudjuk-e élni az életünket anélkül, hogy szakértői segítséget kérnénk. Azt hiszem, a világnak szüksége lenne egy pszichológusra*” (Vivien, 24 éves). A pszichoterápiában gyakran kapnak szerepet az állatok, és a naplókban is tükröződik, hogy egyfajta megküzdési stratégiává nőtte ki magát a kisállatokról való gondoskodás. Nem véletlen tehát, hogy az évek óta fennálló, nyomasztó körülmények között egyfajta kríziskezelésként tekintünk mind az állatainkról, mind pedig a növényeinkről való gondoskodásra.

3. A social media szerepe: a közösségi média, mint búvóhely és veszélyforrás

Az elmúlt évek vizsgálataiból kirajzolódik, hogy a Z generációsok között a közösségi média szerepe egyre inkább felértékelődik, és a fiatalok életének egyre több eleme az online térbe helyeződik át (Guld, 2022). Nem véletlen, hogy több tudományág is mélyrehatóan foglalkozik a közösségi média fiatalokra gyakorolt hatásával elsősorban azért, mert az online tér használata bizonyos előnyök mellett, jelentős veszélyekkel is jár. A naplóelemzés rávilágított, hogy a diákok akár több bekezdésen keresztül fejtették ki tapasztalataikat azzal összefüggésben, hogy a közösségi média egyfajta búvóhelyként funkcionál számukra, azonban ez a „búvóhely” veszélyforrás is egyben. A COVID időszak alatt az online kapcsolattartás, az online oldalak jelentették az egyetlen összeköttetést az őket körülvevő világgal, azonban az orosz-ukrán konfliktus esetében inkább veszélyforrásként jelent meg ugyanez a környezet. A médiában látottak zaklatottságot, feszültséget, félelmet gerjesztettek bennük, eleinte sokkal inkább érintettnek érezték magukat, mintha ők is egy háborús övezetben lennének: „*Szörnyű dolgokat látunk Instagramon és TikTokon, egyszerűen szürreális! Konkrétan, halott embereket látunk a közösségi médiában, és még csak nem is cenzúrázzák*” (Robert, 23 éves).

A fiatalok egyik legtraumatikusabb élménye a közösségi médiában, hogy egyik napról a másikra olyan tartalmakkal találták szembe magukat, amelyekről nem gondolták, hogy a saját életük során is találkozni fognak velük. Az egyik naplóban a következő részlettel találkozhatunk: „*Félek megnyitni az Instagramot. Nem akarom látni, hogy mi történik. De közben mégis hajt a kíváncsiság*” (Sarah, 22 éves). A félelem sok esetben kíváncsiságot gerjeszt, ezt a kíváncsiságot pedig a közösségi médiában található bejegyzésekkel próbálják enyhíteni a jelen kor fiatal generációi. Nehéz előre megmondani, ha egy háborút a gyerekek, a fiatalok a közösségi médiában – akár akaratukon kívül is – nyomon követhetnek szinte valós időben, cenzúrázatlanul, milyen hatást fejt ki rájuk mentálisan, és milyen következményekkel fog járni a jövőben. Ezzel összefüggésben két naplórészletet is érdemes kiemelni. „*A gyerekek és a fiatalok nem láthatnak női mellbimbókat a közösségi médiában, de holttesteket igen*”

(Katalin, 21 éves) – írja az egyik résztvevő, míg egy másik így fogalmaz: *„Utánaolvastam a háborús híreknek és észrevettem, hogy az orosz-ukrán konfliktusnak már most saját Wikipédia oldala van, ami részletes leírásokat tartalmaz. Őrület!”* (Vivien, 24 éves).

Az említett idézetek jól mutatják, hogy többen kezdik a valóságtól elrugaszkodottnak érezni a közösségi médiát, nem látják az összefüggéseket és nem értik, hogy hol található logika bizonyos határvonalak meghúzásában. Miért láthatunk holttesteket a közösségi médiában, ha bizonyos emberi testrészeket cenzúrázunk? – teszik fel többen ezt a valóban fontos kérdést. Azonban ellenpólussal is találkozhatunk a naplókban: *„Képzeld el, hogy autóval mész az iskolába minden nap, és ilyen plakátokkal találkozol: Gyermekek erőszak, meggyilkolt család, halálra vertek egy nőt. Megtanulsz közömbös lenni: magad felé fordulsz, és azt választod, hogy csak azok a dolgok legyenek hatással rád, amik ténylegesen veled történnek – fizikailag és mentálisan”* (Sarah, 22 éves) – részlet egy Dél-Afrikában élő résztvevő naplóbejegyzéséből.

Mindezek mellett, amire még a közösségi médiával kapcsolatban jelentősebb hangsúly kerül a naplókban, az az álhírek jelensége. A bejegyzésekben hosszasan olvashatunk a média árnyoldaláról és arról, hogy az események túldramatizálása azt eredményezi, hogy az emberek még inkább elveszítik bizalmukat az online hírekkel kapcsolatban, sőt, lassacskán ki is vonódnak azok fogyasztásából. Egyre többen leplezik le és utasítják el azt az egyre általánosabb gyakorlatot, hogy a források adatokat hamisítanak, bűnbakokat keresnek, elferdítik az igazságot. Sokan arra is felhívják a figyelmet, hogy ugyanilyen veszélyes lehet az igazság elhallgatása is, a valós információk kihagyása politikai vagy gazdasági érdekek miatt. A résztvevők mindezen okokból kifolyólag felismerik, hogy a valóságról alkotott képük sosem fogja tökéletesen fedni a valóságot, és ezért elsősorban a közösségi média torzító hatását teszik felelőssé.

4. A szociális készségek változása

A COVID-19 pandémia feltehetően olyan társadalmi változásokat idézett elő, amit csak évek múlva fogunk pontosan megérteni. A naplókban azonban már most kirajzolódnak az említett események hosszabb távú hatásai, többek között az, hogy a világjárvány, ahogyan az azt követő háborús helyzet is, átalakítja a szociális készségeket: *„Megszoktam, hogy egyedül vagyok. Normálissá vált, hiszen kerülnöm kellett az embereket”* (Peter, 23 éves). A valós időben és térben zajló kapcsolatteremtés már az elmúlt években is háttérbe szorult a Z generáció körében, elsősorban az online chatek, a videóhívások és az interneten történő kapcsolattartás miatt, azonban a 2020 óta történt események még tovább fokozták az elszigetelődés tapasztalatát. Az egyik résztvevő ezzel kapcsolatban így fogalmazott: *„Egy teljes évig egy online buborékban éltünk és ott tartottuk a kapcsolatainkat”* (Maria, 21 éves). Ebből az idézetből is levonható az a következtetés, hogy a fiatalok egy zárt térként tekintenek az online kapcsolattartásra, nem társítják hozzá a szabadság érzetét.

Az elszigetelődés érzését, a naplók alapján a háború csak tovább fokozza a fiatalokban. Az Európa határain belül zajló fegyveres konfliktus komoly megrendülést és bizalomvesztést eredményezett az emberiség jövőjében, abban, hogy az előttünk álló problémákat meg tudjuk

oldani az összefogás és a kooperáció segítségével. A médiában látható képek alapvetően a reményvesztettség és a félelem érzéseit erősítik a fiatalokban, ami sokakat a visszahúzódásra és a társadalomtól való elfordulásra ösztönöz, egyfajta eszképpista magatartásformát erősítve. Több résztvevőt is foglalkoztatott a kérdés, hogy vajon milyen hatást fejtenek ki ezek az évek azokra a fiatalokra, így saját magukra is, akik életébe akkor köszöntött be a pandémia és a háborús helyzet, amikor eljött az ideje annak, hogy nyissanak a világra, kialakítsák a szociális képességeiket, kapcsolatokat teremtsenek a szűkebb és tágabb környezetükkel. Az egyik hallgató így írt erről a naplójában: *„Néha belegondolok abba, hogy milyen lehet most felnőni. Mi lesz azokkal a gyerekekkel, akik nem tanulnak meg kapcsolatokat kialakítani és még csak az online kapcsolattartást ismerik? Ijesztő belegondolni”* (Sophie, 20 éves).

Több résztvevő írt arról is, hogy az elmúlt évek eseményei túlzott mértékben felértékeltek az online média jelentőségét. Ez már megnyilvánult a pandémia időszaka alatt is, és most a háborúval összefüggésben is hasonló érzéseik vannak. A probléma egyik olvasata szerint a járvány után még szinte meg sem történt a visszarendeződés a hétköznapi rutinok tekintetében, és máris egy új helyzethez kell alkalmazkodni. Erre a hallgatók szerint az egyik tipikus példa az online oktatás, ami bár 2022 tavaszán már mindenhol véget ért, mégis sok tanárunk él azzal a lehetőséggel, hogy a virtuális térben „találkozzanak”. Ehhez a legtöbb esetben negatív érzéseket társítanak, hiszen ez is csak egy példa a sok közül arra, hogy bár élhetnék tovább az életüket a már korábban megszokott normák szerint, mégsem tehetik ezt. Ugyanez a hatás érvényesül a háborúval kapcsolatban is, ami újra a társadalmi környezet drasztikus változásával fenyeget, és ugyanúgy előre kiszámíthatatlan következményekkel járhat, mint a pandémia.

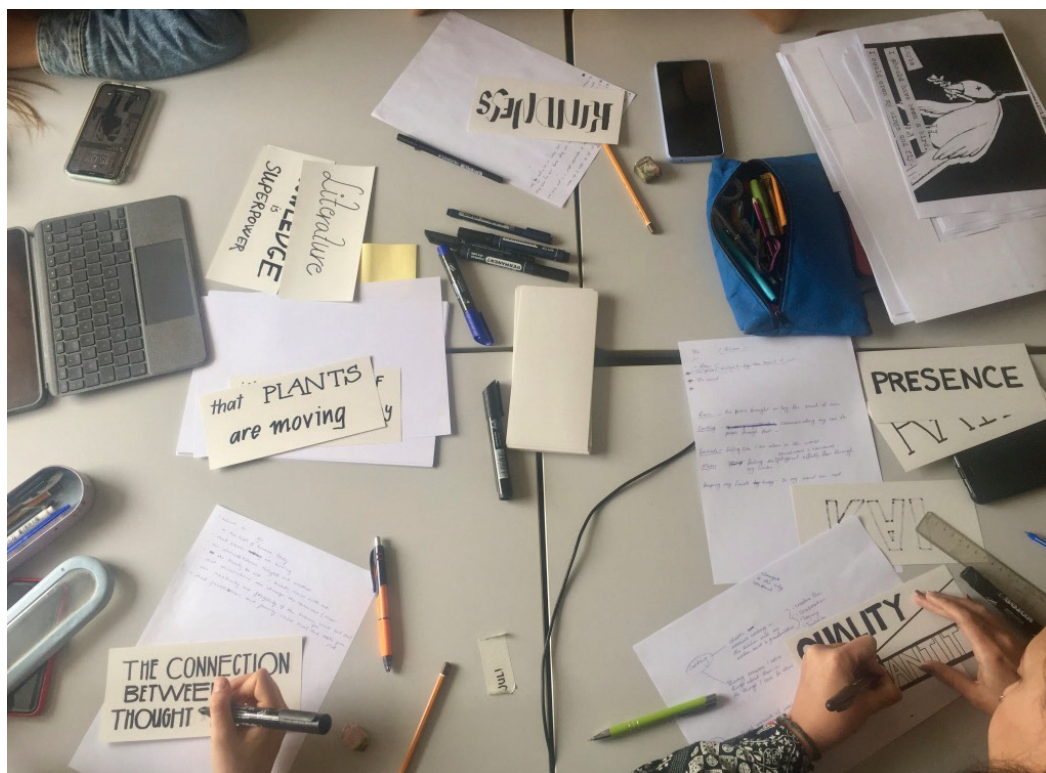
5. Otthon és család: biztonság és féltés

Az otthont szerepét, mint központi témát több aspektusból is meg lehet közelíteni a naplók alapján. A legtöbb esetben azonban egy olyan helyként definiálhatjuk, ahova a fiatalok elvonulhatnak, ha valami nincs rendben, ha bántja őket valami, ha szükségük van egy kis csendre a zajos világban. Az otthonnal kapcsolatos érzelmek bizonyos értelemben kettős szerepben jelennek meg a pandémia és a háború kapcsán, az otthon ugyanis egyszerre lehet a bűvőhely és a védelem szimbóluma, valamint a börtön jelképe is. A naplóbejegyzésekben mindkét metafora megjelenik, azonban a háború kapcsán a fiatalok inkább érzik védelmi bástyának az otthonukat, amiben felnőttek, még akkor is, ha tisztában vannak azzal, hogy a tényleges háborús fenyegetés ellen az otthon falai nem nyújthatnak valódi védelmet.

A világban tapasztalható kilátástalansággal és a bizonytalansággal szemben biztos pontként a család jelenik meg. A negatív érzelmek, az emberektől való félelem a családi körbe nem költözik be, a naplókban az otthon a nyugalmat, a biztonságot jelképezi. Ezekről az érzelmekről így nyilatkozik az egyik résztvevő: *„Az egyetlen hely, ahol biztonságban érzem magam, az a szüleim háza, az otthon, ahol felnőttem”* (Renáta, 22 éves). Ugyanakkor a jelenlegi körülmények között a család sem csak a megnyugtató érzelmek forrása, mivel a biztonság érzése mellé gyakran társul a családtagok iránt érzett aggodalom is. Sokan aggódnak amiatt, hogy történik

valami a családtagjaikkal, esetleg a háború elől való menekülés miatt kell hátrahagyniuk az otthonukat és a szeretteiket. Állandó a lappangó félelem, hogy elszakadhatnak a szeretteiktől egy betegség vagy egy fegyveres konfliktus miatt. Ezek az attitűdök gyakran a felfokozott ragaszkodás és összetartás formájában öltenek testet, ahogyan egy résztvevő írja: *„Félek elhagyni a szeretteimet, ha csak egy kis időre is”* (Dóra, 24 éves).

Többen is megfogalmazták, hogy a háború félelemmel tölti el őket, tartanak attól, hogy eltávolodjanak az otthonaiktól és a szeretteiktől, a szemeszter elején nehezebben költöztek vissza az egyetemvárosukba, és ugyanezek az aggodalmak visszatartják őket a külföldi utazásoktól vagy éppen az Erasmus programtól. Ebben az értelemben az említett tapasztalatokban is megjelenik az otthon által betöltött védelem-börtön kettősség, és ezzel együtt egyaránt megjelenik a szeretet védelmező és visszatartó ereje. A beszámolókból az is világosan látszik, hogy az elmúlt évek eseményei jelentősen felértékelték a családi kapcsolatokat, de mindez a családtól független kapcsolatok kiüresedését és számszerű csökkenését is eredményezhette. Erről a nyugtalanító tapasztalatról a következőképpen írt az egyik résztvevő: *„A családomon kívül igazából senkit nem érdekel, hogy mi történik velem”* (Balázs, 21 éves).

3. kép. Hallgatók munka közben

6. Magány

A magányosság érzése bizonyos mértékig mindenki számára ismerős. Életünk során egyes helyzetekben mindannyian találkozunk a magányosság fojtogató érzésével, azzal hogy bizonyos helyzetekben csak magunkra számíthatunk, és nem bízhatunk mások segítségében. A magányosság, mint téma több naplóbejegyzésben is előkerült: *„Néha úgy érzem, hogy minden bennem tomboló érzés rám zuhan, egyedül érzem magam, magányosnak. Leginkább amiatt, mert képtelen vagyok pontosan átadni a gondolataimat és az érzéseimet”* (Maria, 21 éves). A magányosság mellett gyakran megjelenik a zene, egyfelől mint a csendet és az ürességet kitöltő „társ”, másfelől mint a korábban már említett eszképzizmus egyik jellegzetes eszköze. A naplóbejegyzésekben a hallgatók kifejtették, a zene segíti őket abban, hogy kevésbé érezzék magukat egyedül, a kedvenc előadók és dalaik segítenek elterelni a gondolatokat a társaság hiánya felett érzett szorongásról. Ezt így fogalmazta meg az egyik résztvevő: *„Szeretek zenét hallgatni, amikor egyedül érzem magam. Olyat, ami leírja az érzéseimet. Olyankor megnyugszom, hogy mégsem vagyok annyira egyedül, ez jó érzéssel tölt el”* (Robert, 23 éves).

A digitális technológiai forradalom hatására a zene az egyik legkönnyebben elérhető szórakozási típusná vált, ami a legkülönbözőbb eszközökön és csatornákon hozzáférhető, gyakorlatilag bárhol, a nap minden percében. Nem véletlen, hogy a zene óriási jelentőséggel bír a korcsoportban, és olyan tartalomként jelenik meg, ami a médián belül képes egy biztonságos terület, egy úgynevezett „safe space” létrehozására. A digitális platformokon történő zenefogyasztás azonban nem csupán egyéni kifejezőeszközként jelenik meg a naplókban, hanem összekötő erőként is. Ezek a platformok ugyanis lehetőséget adnak arra, hogy a hasonló zenéket hallgató és hasonló lelkiállapotban lévő fogyasztók egymáshoz is kapcsolódjanak, és megosszák egymással akár a legbelsőbb élményeiket és tapasztalataikat is. Erről így nyilatkozott az egyik külföldi résztvevő: *„Amikor magányosnak érzem magam, sokat olvasom a kedvenc számaim alatt található kommentszekciókat. Vannak olyan hozzászólások, amikkel azonosulni tudok és megmelengeti a szívemet, hogy valahol a világban valaki ugyanazt érzi, mint én”* (Jasmin, 23 éves). Ez a gyakorlat szintén alkalmas lehet a magány érzésének elűzésére, és bizonyos mértékig lehetőséget ad a kapcsolódásra is.

A témával kapcsolatban konkrét előadók és dalok is felbukkannak a beszámolókbán. Az egyik hallgató például kiemelte „AWS – Jövőmbe törtél be” című dalát, amit azzal indokolt, hogy úgy érzi, a 2020 óta történtek nem csupán a jelenre fejtették ki a hatásukat, vagy vették el több tizen- és huszonéves legszebb éveit, de már most tudja, hogy a saját jövőjében is jelen lesznek ezeknek az eseményeknek az utórengései. A résztvevő így fogalmaz: *„A zeneszám ezzel a felütéssel kezdődik: 'Jövőmbe törtél be, elvitted messze az éveket, sötétben ébredtem, elloptad tőlem az életem.' Pontosan így érzek ezekkel az eseményekkel kapcsolatban”* (Sophie, 20 éves).

7. Büntudat

Néhány naplóban a büntudat érzése is megjelenik, többnyire az a büntudat, amit az adatközlők amiatt éreznek, hogy nincs elegendő anyagi forrásuk ahhoz, hogy támogatni

tudják a háború miatt bajbajutottakat. A büntudat egy másik formája azért alakult ki, hogy bár a médián keresztül a résztvevők folyamatosan nyomon követik a háború szörnyűségeit, mégsem tesznek, vagy nem tudnak tenni ellene semmit. A büntudat egy harmadik típusában az a felismerés jelenik meg, hogy egy-egy fiatal a lelke mélyén örül annak, hogy a háború nem az ő hazájában történik, hanem máshol, így a saját élete és a szerettei biztonsága egyelőre nem forog közvetlen veszélyben.

Viszont a büntudat érzése leginkább a megszokásban, a helyzethez való gyors adaptálódásban jelenik meg. Többen kifejtették, hogy a kedvezőtlen körülményekhez való alkalmazkodást bizonyos mértékig már a járvány alatt is megszokták, így a háború kapcsán már sokkal gyorsabban zajlik ez a folyamat. Míg a háborúval kapcsolatos híradások az első hetekben mélyen felkavarták a résztvevőket, többen beszámoltak arról, hogy a súlyos aggodalmakat és rettegést néhány hét elteltével a rezignált belenyugvás váltotta fel, ami szintén összekapcsolódott a büntudat tapasztalatával. Az érzésről így számol be az egyik fiatal: *„Megtanultunk hozzászokni a szörnyű dolgokhoz”* (Peter, 23 éves).

Néhány bejegyzésben olvashatunk arról, hogy az emberi természet részét képezi az, hogy csupán az újdonság okoz megrázkódtatást, és valójában szinte mindenhez hozzá lehet szokni idővel, akár ahhoz is, hogy az ember élete veszélyben forog. Ebben a felismerésben annak a belátása is tetten érhető, hogy képesek vagyunk arra, hogy ne érezzük érintettnek magunkat egészen addig, amíg a háború borzalmai nem a közvetlen környezetükben jelentkeznek. A következő idézet éppen ezt az életérzést ragadja meg: *„Amikor kitört a háború, rettegtem. De most már mindennapinak érzem, élelem tovább az életem”* (Kata, 22 éves).

8. Lassítás és pozitív életszemlélet

A naplóbejegyzésekből kiderül, hogy akár a pandémia, akár a háborús helyzet képes arra, hogy pozitív változásokat indítson el az egyén életében, életszemléletében. A beszámolókból kiderül, hogy az egyik ilyen tapasztalat a lassítás irányába tartó elmozdulás. Ezzel először szintén a pandémia alatt találkoztak a résztvevők, amikor a járvány hatására lelassult az élet, azaz sokkal több idő jutott a családra, kikapcsolódásra, a minőségi idő eltöltésére a legközelebbi barátokkal és rokonokkal. A pandémia ezzel együtt megtanította az embereket arra, hogy az élet apró örömeit is értékelni tudják, úgymint egy hosszú sétát a természetben vagy egy saját magunk által sült kenyeret. A beszámolókból kiderül, hogy a háború ugyanezt a hatást fejt ki a fiatalokra. A szomszédos országból érkező háborús képek az élet múlandóságának üzenetét hordozzák, ami sokakban felerősíti azt a felismerést, hogy a jelennek, a mának, az egyszerű hétköznapi dolgoknak kell örülni a legjobban. Minderről ezt írta az egyik hallgató: *„Azt hiszem sokszor elfelejtjük értékelni a mindennapi élet apró, de mégis jelentőségteljes csodáit: azt, hogy békében és szeretetben élhetünk, hogy biztonságos környezet vesz minket körül, hogy kiléphetünk az utcára, hogy utazhatunk, hogy egyetemre járhatunk, hogy meglátogathatjuk a szeretteinket, esetleg azt, hogy elvihetjük a kiskutyánkat sétálni vagy beülhetünk a barátainkkal az egyik közeli kávézóba, és együtt nevelhetünk velük”* (Krisztina, 22 éves).

A fent említett attitűdök kapcsán az egyik naplóban arról a felismerésről is olvashatunk, hogy milyen hirtelen változhat meg az életünk, veszíthetünk el valakit, és emiatt felértékelődnek az emberi kapcsolataink. Újra időt szakítunk szeretteinkre, újra leülünk nagyszüleinkkel beszélgetni, hiába kell hozzá jelentős türelem. A beszámolók szerint sokan úgy ítélik meg, hogy a körülmények hatására nyitottabbak, türelmesebbek és elfogadóbbak lettek. Ugyanezek a gondolatok köszönnek vissza a következő bejegyzésben: *“Úgy gondolom, hogy az a periódus, ami mögöttünk van és még előttünk áll, nehéz és bonyolult lesz. De ha a pozitív oldalát nézzük, akkor sokkal jobban kezeljük a krízishelyzeteket, és sokkal inkább segítőkészek és türelmesebbek lettünk mások felé, hiszen mint társadalom, sokat tanultunk az elmúlt két évben. A legfontosabb dolog, hogy mindenki szeretettel, reménnyel és hittel viszonyuljon egymáshoz”* (Vivien, 24 éves).

4. kép. Workshopot záró kiállítás, PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, 2022. május 6.

Összegzés

Bár az elvégzett vizsgálat eredményei – a módszertanból adódóan – nem reprezentatív jellegűek, a kutatás mégis fontos összefüggések felderítésével gazdagíthatja a Z generációval kapcsolatos ismereteinket. A vizsgálat egyik legfontosabb tanulsága az lehet, hogy az elmúlt évek eseményei, akár a pandémiára, akár az orosz-ukrán háborúra gondolunk, markáns generációs markerek lehetnek a Z nemzedék esetében. Az időben gyorsan egymást követő, történelmi jelentőséggel bíró események komoly benyomást tesznek a fiatalokra, akik különböző stratégiák alapján próbálják meg feldolgozni tapasztalataikat. Ebben a folyamatban a média jelentős szerepet kap, hiszen a mediatizált közeg nem csupán az információk forrása, hanem a korosztály esetében egyben a hétköznapi élet kiterjesztéseként is felfogható. Ugyanakkor észre kell vennünk azt is, hogy a média szerepe egy másik szempontból is kettősnek tűnik a vizsgált kérdés esetében. A beszámolókból úgy látszik, hogy a generáción belül tapasztalható problémáknak a média egyszerre jelenti az eredőjét és részben a megoldását is. Erre lehet jó példa a háborús hírek felett érzett aggodalom és ugyanakkor a média szórakoztató tartalmaihoz való menekülés, vagy a világ kegyetlenségeivel való szembesülés elidegenítő hatásai és az online összekapcsolódás keresése. Mindezek mellett a résztvevők viselkedésében a médiától való tudatos elszakadás intenciójának mintázatai is világosan kirajzolódnak, úgymint a családi és baráti kapcsolatok felértékelődése, a természeti környezet megnyugtató hatása vagy a házi kedvencekkel eltöltött idő jelentősége. Kutatói szempontból komoly feladatnak tűnik, hogy ezeknek a változásoknak az utóéletét a következő években is nyomon kövessük.

Irodalom

- Guld, Á. (2022). *A Z generáció médiahasználata: jelenségek, hatások, kockázatok*, Budapest: Libri
- Guld, Á. (2014). „Mozgásban – A Z-generáció médiahasználati szokásairól”, *Média, Kábel, Műhold*, 18/5, 24–26.
- Guld, Á., Maksa, Gy. (2013). *Fiatalok kommunikációjának és médiahasználatának vizsgálata*, Kutatási jelentés: TÁMOP-4.2.3-12/1/KONV-2012-0016, Tudománykommunikáció a Z generációnak kutatás, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, file:///C:/Users/Felhaszn%C3%A1l%C3%B3/Downloads/Fiatalok_médiahasznalat_GuldA_MaksaGy.pdf
- Hepp, A., Berg, M., Roitsch, C. (2011). „Mono-thematic and Multi-thematic Horizons of Mediatized Communitization: Patterns of Communicative Networking and Mediated Belonging” *Studies in Communication/Media*, 2011/2, 1–34.
- Horning, S. (2009). *Doing Media Reserach*, London: Sage
- Howe, N. Strauss, W. (1991). *Millennials Rising: The Next Great Generation*, NewYork: Vintage Books
- Mackay, H. (1997). *Generations*, Sidney: Pan
- Prensky, M. (2001). Digital Natives, Digital Immigrants I-II., On the Horizon, *NCB University Press*, Vol. 9 No. 5. <http://blogs.ubc.ca/jenniferlazareck/files/2013/07/PrenskyArticle-LIBE447B.pdf>
- Sheble, L. Wildemuth, B. (2009). Research diaries, in: Wildemuth, Barbara (szerk.) *Applications of social research methods to questions in information and library science*, Westport, CT: Libraries Unlimited, 211–221.
- Stokes, J, (2008). *A média- és kultúrakutatás gyakorlata*, Budapest–Pécs: Gondolat
- Törőcsik, M. (2015). *A Z generáció magatartása és kommunikációja*, Pécs: Pécsi Tudományegyetem
- Yayici, E. (2016). *Design Thinking Methodology Book*, London: Emrah Yayici

Pók Attila:

GYŰLÖLET ÉS A VÁLTOZTATÁS AKARÁSA

A változások és változtatások előzményei, ideje, módja, következményei a történettudományi kutatások talán legfontosabb problémái. Pozitív értelemben, amikor bemutatunk egy változást és negatív értelemben is, amikor azt keressük, hogy miért nincs változás. Elgondolkoztatja a történészt Lampedusa híres hőisének, a Párduc, Salina hercegének kijelentése: „Mindent meg kell változtatni ahhoz, hogy semmi ne változzon”. Jól hangzó *bon mot* vagy mélyebb értelmű gondolat ez? Itt és most úgy értelmezném, hogy vannak körforgásosnak minősíthető változások, amikor látványosnak tűnik az átalakulás, de végső soron érdemben maradnak a régi struktúrák.

A történésznek e kérdés megválaszolásához is forrásokra, elméletre, módszertanra van szüksége és irigykedve tekint azokra a szociológus, szociálpszichológus, politológus kollégáira, akik jól célzottan maguk teremtik felméréseikkel, reprezentatív közvélemény-kutatásaikkal a forrásokat. Ha nem akarunk leragadni a változás fogalmának definiálásánál, Gyarmati György gondolatára támaszkodva abból indulhatunk ki, hogy a „rövid” huszadik század során, az I. világháború végétől 1989-90-ig, legalább kilenc rendszerváltoztató fordulat zajlott le Magyarországon, és azóta is legalább egyszer (2010-ben) sokat fordult a magyar világ. (Három szélsőbal, egy szélsőjobb, három balközép, kettő jobbközép irányba, a tizedik, a legutóbbi iránya nem könnyen kifürkészhető), nem beszélve három idegen hatalom általi megszállásról, két világháborúról és a hidegháborúról (Illés, 2013). A változások sodrását egy másik számsorral is érzékeltethetjük. A Közép-Európának nevezett régióban, a német és orosz nagyhatalmi érdekszférák közötti területen, az első világháború előtt négy birodalom (orosz, Habsburg, német, török), az I. világháborút követően tizenöt, a másodikat követően tizenhárom, ma pedig huszonnégy állam osztozik. Mindezek az átalakulások kevesebb, mint egy évszázad alatt zajlottak le, tehát legfeljebb a 2010 után születettek mondhatják azt, hogy nem éltek át lényeges változást, a felnőtt lakosság legnagyobb része pedig legalább két-három nagyhatású átrendeződést ért meg. Milyen következtetésekre juthat mindebből egy történész, hogyan definiálhatja kutatási kérdésfeltevéseit?

Gyűlölettipusok, gyűlöletfunkciók

Ha a múlt végtelen mélységének és tágasságának áttekinthetetlen számú tényéből szerkesztett narratívát akarunk előállítani, világos határvonalakat kell kijelölnünk. Ezek persze mindig vitathatóak lesznek. Így például, amikor megszerkesztjük egyes „nagy változások” előtörténetét (Vormar, protoindusztrializáció, az esemény forrása és gyökerei, következményei, stb.) a lehetséges szakmai veszély az, hogy világosnak tűnő ok-okozati viszonyokat jelzünk, miközben a különböző területeken zajló változások üteme eltérő¹

¹ Ld. például Ralf Dahrendorf híres megállapítását az 1989-90-es közép-kelet-európai változásokról. Szerinte a közjogi átalakítás hat hónap alatt megvalósítható, a gazdasági változtatásokhoz több év kell, sokkal időigényesebb ennél a társadalmi mentalitás átformálása. „The third condition of the road to freedom is to provide the social

(Dahrendorf, 1990) és ezzel mind a társadalmi közvéleményt, mind a politikai döntéshozókat tévútra vihetjük. Ugyanakkor egy jól szerkesztett narratíva feltétlenül megkíván egy ilyen szerkezetet.

Végletesen leegyszerűsítve: egy politikai rendszer meghirdetett céljai és a társadalom különböző rétegei által érzékelt állapot közötti feszültséget (indikátorai lehetnek: protestálás, demográfia, migráció) a hatalom részéről hatféle módon lehet általában kezelni:

--- a feszültség tagadása, nem vereséget szenvedtünk, hanem újrarendezzük sorainkat, ideiglenes, taktikai visszavonulás, mindezt előre terveztük;

--- minden probléma külső és belső ellenségek kártékony tevékenységének tudható be, ezeket ki kell jelölni, gyűlölet tárgyává tenni és megsemmisíteni;

--- a rendszer jó, de szubjektív hibákat követtünk (követtek) el, de erőnket mutatja, hogy felismerjük és kijavítjuk őket;

---a rendszer egyes elemeit részben teljesen megváltoztatni, más elemeit módosítani kell, de ne siessük el;

---a rendszer rossz, teljes körű változtatásra van szükség, de reformok sorozatával, nem gyorsan és radikálisan;

--- a rendszer rossz, teljes körű és azonnali változtatásra van szükség.

Dolgozatom hipotézise az, hogy a gyűlölet valamennyi esetben része a változtatás akarásának és végrehajtásának. Néhány egyetemes és magyar történeti példával szeretném alátámasztani tételemet.²

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története leírható (Gay, 1993) a gyűlölet hajtottá egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként is. Igen sok kortárs, számos, kora viszonyait tudatosan elemző és megfigyelő nyugat-európai intellektus mindkét évszázadban, és az eddig nyúlfarknyi 21. században is, nemcsak hogy tudatában volt ennek, hanem az emberi társadalom természetes állapotának tartotta. Darwin és Spencer – gyakrabban félreértett, mint megértett – teóriái filozófiai és természettudományos súlyt adtak ezeknek a nézeteknek. A témakörrel foglalkozott és foglalkozó számos szerző közül idézhetnénk, Gay nyomán, a 19. század elejéről a német drámaíró, Georg Büchnert, aki az emberben rejlő gonoszság, bűnös hajlamok eredetét kereste; a 19. század végéről az amerikai pszichológus William Jamest, aki szerint minden ember eredendő ösztöneit követve harcol a másik ellen, és a gyűlölet és szeretet összefonódottságára mutat rá vagy a német szociológust, Georg Simmelt, aki szintén eredendő ösztönnek tekinti a gyűlölet sarkallta harci vágyat. Az agresszió eredetét kutató pszichológusok, etológusok számára a fő kérdés az, hogy mennyire biológiailag determinált, és mennyire a társadalmi környezet hatásának tudható be az egyéni és csoportos agresszió. Konrad Lorenz nagyhatású etológiai analízise is arra a következtetésre jut, hogy az emberi alaptermészet eredendő része az agresszív ösztön. Freud és követőinek egy része is sokat küszködött a veleszületett ösztön

foundations which transform the constitution and the economy from fair-weather into all-weather institutions capable of withstanding the storms generated within and without, and sixty years are barely enough to lay these foundations *Reflections on the Revolution in Europe*"

² Az adott terjedelmi keretek között ez a dolgozat csak a témakör egyes problémáinak – remélhetőleg vitát provokáló – felvetésére szorítkozik, nem tekinti át a témakör irodalmát. Az ünnepelt művein kívül leginkább Csepeli György, Glatz Ferenc, László János, Ormos Mária, Pataki Ferenc, Pléh Csaba terelték gondolkodásomat ebbe az irányba.

és a környezeti hatások arányaival az agresszió felkeltésében. A freudi gondolatrendszerben a libidóra való törekvés és a destruktív vágy konfliktusában, egyensúlykeresésében vagy más megfogalmazásban Eros és Thanatos küzdelmében mutatkozik a probléma. Az agresszió számtalan formában, és az alig érzékelhető erősségtől a szélsőséges romboló hatásig, sokfajta intenzitással jelentkezhet (Gay, 1985; Heller, 2007).

Itt, a sokféleség hasonló gyökereinek feltárásánál vállalhat szerepet, rendkívüli óvatossággal a diszciplínája aknákkal teli határmezsgyéin átlépni próbáló történész. Azt keresi, hogy a háborúk és népiirtások során tomboló agresszió milyen apró, gyakran szinte semmilyen figyelemre nem méltatott bűvópatakokból táplálkozik? Számára nem a biológiai, fejlődéstani alapok a fontosak, hanem a felszínre törés és visszaszorítás konkrét körülményeinek tanulmányozása. Ahhoz a pszichológusi nézethez vonzódik, amely szerint az agresszív ösztön reaktív formában, tényleges vagy vélt félelmek miatti frusztráció nyomán jön a felszínre, gyakran identitásformáló szereppel. Ez az identitás lehet nem-specifikus, osztály- vagy csoportspecifikus, generációs vagy etnikai-nemzeti meghatározottságú. A párbajozó férfi, a hazafias pátosszal és/vagy demagógiával érvelő politikus, a tollát vitriolba mártó újságíró, a mások gyengeségeit kigúnyoló karikaturista, a harcos szüfraszett, a radikális szakszervezeti aktivista, a csapatát és annak sztárjait istenítő, az ellenfelet és az ellenfélnek drukkolókat a pokolba kívánó szurkoló agresszivitása egy töről fakad: egy adott szituációra reagálva sokfajta lojalitásuk, kötődéseik halmazából egy elemet kiragadva, minden mást elhomályosítva képviselik azt. Ez az agresszivitás azonban egyáltalán nem szükségszerűen destruktív, könnyen lehet, hogy hosszabb távon az adott mikro- vagy makrotársadalom destabilizálása helyett annak konszolidálását, át- vagy újraépítését szolgálja. Harcos szüfraszettek és feministák nélkül aligha valósult volna meg a női emancipáció, radikális szakszervezeti aktivisták, demagóg szocialista politikusok és forradalmárok nélkül aligha formálódtak volna ki a modern szociálpolitika (napjainkban lehanyatló) intézményei. A konstruktív és destruktív elemek persze (és ezek felfejtésében van nehéz, de rendkívül érdekes szerepe a történésznek) alig szétválaszthatóan keverednek az agressziót gyakorló személyt vagy csoportot motiváló tényezők között. A szélsőséges destruktivitás művészi vagy tudományos teljesítménybe is szublimálódhat. Akárcsak a szeretet, és leginkább a szerelem, a gyűlölet hajtotta agresszió is egyszerre nyithat meg a mennyország legfényesebb vidékeire és a pokol legfertelmesebb mélységeibe vezető utakat. Jól tudjuk ezt irodalmi-művészeti élményeinkből (gondoljunk Ady felülmúlhatatlan *Héjánász az avaron* című versére), társadalmi, családi vulgárpeszichológiai tapasztalatainkból (se vele, se nélküle), de ritkábban alkalmazzuk történelemről, politikáról gondolkozva. Pedig a józan történeti elemzéshez nem árt, ha figyelünk a művészek és pszichológusok által oly sokszor megfogalmazott megfigyelésre: a tiszta agresszió legalább olyan ritka, mint a tiszta szeretet. Szépen fogalmazta meg ezt például Heine, amikor édes kegyetlenségről, kegyetlen gyengédségről vagy a kéjes bosszúról írt. Ide kapcsolódik különféle egyházakhoz tartozó, számos vallásos ember klasszikus kérdése is: miért tűrik, netán okozzák a szerető jóságos istenek és prófétáik az emberek szenvedéseit?

A hosszú 19. és a rövid 20. század európai története tehát Gay nyomán leírható az egyéni és csoportos agressziók felszínre töréseinek és visszaszorítási kísérleteinek sorozataként. A társadalompszichológia területére merészkedő történész számára hatalmas kihívás, hogy

számos esettanulmány elemzése révén próbáljon hozzájárulni az agresszió „természet adta” és társadalmilag meghatározott okainak arányaival kapcsolatos vitához. A vonatkozó esztörténeti kutatások egyik alapkérdése az, amit az első világháború után elsőként a francia Julien Benda (1867-1956) és a német Carl Schmitt (1888-1985) fogalmazott meg a politikai és kulturális alapú gyűlölködések kölcsönhatásáról. Pusztán véletlen, hogy mindkét szerző 1927-ben publikált mai napig hatásos műveket. Írástudók árulása című könyvében Julien Benda arra a következtetésre jut, hogy „korunk a politikai gyűlölködések intellektuális szerveződésének kora” (Benda, 1959). Benda szerint a francia forradalom és a napóleoni háborúk óta hatja át a kontinens lakosságának egyre növekvő részét a szenvedélyes politikai elkötelezettség: a legmeghatározóbb a nemzeti indíttatású szenvedélyek összekapcsolódása más politikai eszmékkel. Az első világháború után Benda szerint felerősödik ez a folyamat, legmarkánsabb példája Hitler Nemzeti Szocialista Pártja. Nem lehetetlen, hogy Benda olvasta a beszámolókat Hitler 1927 áprilisi müncheni beszédéről, amelyben a 37 éves ambiciózus, karizmatikus politikus kijelentette: „fiatal szocialista nacionalizmusunknak semmi köze nincs a régi, elavult patriotizmushoz” (Lukács, 1998). A napjainkban igen sokszor emlegetett Carl Schmitt, a harmincas évek második felében Hitler kedvenc jogásza is gyakran olvashatott Hitler különböző kijelentéseiről, amikor *A politikum fogalma* című esszéjét formálta. Schmitt szerint a specifikus politikai megkülönböztetés, amelyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és az ellenség megkülönböztetése úgy, ahogy az erkölcs területén a jó és a rossz, az esztétikum esetében a szép és a rút, a gazdaságban pedig a rentábilis és a nem rentábilis a meghatározó fogalompár. Schmittnél az ellenség és barát kijelölése az egyén és a közösség identitásképzésének meghatározó aktusa. A társadalmi lét természetes formája az ellenség visszaszorítása, szükség esetén megsemmisítése. Mark Lilla tömör és szellemes értelmezésében: „A háború nélküli világpolitika nélküli világ lenne, a politika nélküli világ ellenségeskedések nélküli világ lenne, és az ellenségeskedések nélküli világ emberi lények nélküli világ lenne.” (Lilla, 2001) Ez persze egy folyamatosan változó állapot, szüntelenül döntéseket kell hoznunk arról, kik az aktuális barátaink és ellenségeink. Gedő Éva kitűnő megfogalmazásában: „e koncepció szerint valódi létet éppen az ellenség által nyerünk, mintegy az ellenségünkkel együtt, e döntés által emelkedünk ki az örök beszélgetés és egyezkedés arctalan mocsarából” (Gedő, 2007). Mindkét felfogás az első világháború utáni európai értelmiség nagy részének reményvesztettségét, egy új önmeghatározás keresését tükrözi. A régi rend összeomlott, a vákuumba a szélsőséges aktivitást hirdető ideológiák és azokra is támaszkodó politikai mozgalmak, leginkább a fasiszmus és kommunizmus robbantak be. A hatáshoz szükséges hordozóerőt mindkét esetben a szélsőséges nacionalizmus szolgáltatta.

Témám egyetemes történeti kereteinek pontosabb kijelölésében igen sokat segített egy, már a második világháború tapasztalataira is építő alapvető eszme- és politikatörténeti munka. Fritz Stern 1961-ben megjelent könyve, *The Politics of Cultural Despair*, a mai napig talán a legfontosabb hozzájárulás a nemzeti szocializmus intellektuális gyökereit vizsgáló irodalomhoz. Stern témakijelölésénél abból indul ki, hogy kora a kulturális gyűlöletek és személyes sérelmek politikai szerveződésének időszaka (Stern, 1961). A szélsőséges politikai gyűlölködések okait kutatva szélesebb horizontú megközelítést alkalmaz, mint Benda vagy Schmitt. Az ő értelmezésében a nacionalista politikusok és ideológusok egy „konzervatív

forradalom” keretei között az elnemzetlenítő modern, liberális, szekularizált, ipari-urbánus kultúrát támadják. E gondolatkör legkövetkezetesebb képviselői, így Dosztojevszkij és Nietzsche, „meg akarták semmisíteni a gyűlölt jelent abból a célból, hogy az imaginárius jövőben újrateremtsenek egy idealizált múltat”. Kevésbé radikális, de annál mélyebb elkeseredettséggel lép fel Jacob Burckhardt, aki a militarista államtól és a tömegességtől félti az individuum tiszteletének – nem kis részben – általa feltárt kulturális hagyományait. A „ressentiment” ideológiájának legfőbb ellensége a legtágabb értelemben vett liberalizmus, Fritz Stern értelmezésében a konzervatív forradalom képviselői szerint: „Az ember elsődlegesen nem racionális, hanem akaratos. Eredendően nem jó, képtelen a tökéletességre, a liberális individualizmus politikája egy illúzióra épül, a gonosz létezik, és az emberi élet eredendő jellemzője... a történelmi fejlődés eszméje téves, és vakká teszi az embereket a katasztrófák közeledtek” (Stern, 1961). A konzervatív forradalom legmélyebb gyökerei Rousseau-hoz és követőikhez, a felvilágosodás naiv racionalizmusának kritikájához nyúlnak vissza. Fő ideológusaik, így Paul de Lagarde, Julius Langbehn, Moeller van den Bruck, Charles Maurras, Maurice Barres, Gabriele D’Annunzio és Enrico Corradini, az Action Française és az „anti-Dreyfusard”-ok, Lueger Bécsének keresztényszocialistái, a pángermánok, a nemzeti megváltás hitét állították szembe a liberális kultúrával és az egyedül üdvöztőnek gondolt hit elvesztésével. Ebből a perspektívából vizsgálva a kapitalizmus, a városi-ipari kultúra szocialista-kommunista kritikája is értelmezhető a „ressentiment” ideológiájaként. A konzervatív és a marxista-szocialista forradalmárok között a megváltás forrásában van a különbség: a marxista értelmezés szerint ez az egyetemes osztályszolidaritás, a konzervatív forradalom hívei szerint a nemzeti egység. Ez a „kultúrkritika” többfajta politikai ideológia kiindulópontja lehetett: táplálkozhatott belőle a kommunizmus, a fasiszmus, az amerikai McCarthy hidegháborús, antikommunista ideológiája és leginkább az antiszemitizmus. A nacionalista politikusok és ideológusok egy „konzervatív forradalom” keretei között az elnemzetlenítő modern, liberális, szekularizált, ipari-urbánus kultúrát támadják.

Az első világháború mint gyűlölettörténeti korszakhatár

1914 nyarán és őszén a nemzetszeretet és a „másik” gyűlöletének elegye sajátosan vegyül az intellektuális elit egy befolyásos részének valamifajta civilizatórikus, újjászületést váró reményével. Hadd korlátozzam magam most itt egy idézetre, egy olyan szerzőtől, aki oly sokszor foglalt állást a humánus és a humanizmus érdekében. 1914 novemberében azonban a következőket írta: „Az ember úgy érzi, hogy mindennek újjá kell születnie ez után a mély, hatalmas megpróbáltatás után, és hogy a német lélek erősebben, büszkébben, szabadabban, boldogabban kerül ki belőle”. Szerzőnk párhuzamot von a háború és az irodalom között: „Az irodalom bizalmasabb lábon áll a szenvedélyekkel és a természettel, mint az értelemmel és a szellemmel.” (Pók, 1975). Mint a legnagyobb írók általában, a 39 éves Thomas Mann is szeizmográfként érzékelte a társadalom hangulatát. A háború valamennyi érintett országban olyan mértékű gyűlöletet és lelkesedést mobilizált, amelynek hatása alól az első hetekben és hónapokban szinte senki sem vonhatta ki magát. Tekintélyes szaktudósok minősítették

szellemileg, kulturálisan alacsonyabb rendűnek, barbárnak az ellenséget, megváltoztatták az ellenséges népre emlékeztető családneveiket, adták vissza az ellenséges ország egyetemeitől kapott tudományos elismeréseiket, díszdoktorátusaikat. Mozgósító versek, dalok, imák (Isten, büntesd meg Angliát) lelkesítették a tömegeket, különösen nagy hatása volt Ernst Lissauer *A gyűlölet himnusza* című alkotásának:

Bevezető sorai Kosztolányi Dezső fordításában:

*Mit nekünk muszka, francia,
Ha vágják, vág a harc fia.
Mi nem szeretjük őket,
Mi nem gyűlöljük őket,
Védjük folyónk és völgy-ölünk —
Gyűlölni egyet gyűlölünk,
A haragunk nagy, mint a hegy
S az ellenségünk egy, csak egy:
Az angol.
Látjátok-e, ott ül a gyáva szatócs,
Előtte a szürke, a végtelen' ár,
Irgy, sunyi; kétszínű és harapós
És védi keményen a vízi határ.*

A lelkesítő szövegek szerzői általában persze biztonságos hátszágai íróasztalok mellől biztattak heroikus tettekre, és mindkét oldalon rövid háborút vártak: a kérdés csak az volt, hogy karácsonyra az antant csapatok látogatnak Berlinbe vagy német katonák árasztják el Párizst...

Nem így történt, olyan háború következett, amelyben nemcsak a frontvonalakon harcoló katonák szenvedtek, hanem a végső, katasztrofális mérleg a szinte felfoghatatlan mértékű anyagi pusztulás mellett több civil, mint katona halálát mutatta ki. Olyan helyzetek alakultak ki, olyan véres csaták zajlottak, a hadifoglyok olyan embertelen bánásmódban részesültek (főleg a háború második felében), amely egyes kortársakat és későbbi történészeket a gyarmati háborúk kíméletlenségére emlékeztetett. A fogalmi keretek formálásában igen hasznos lehet a magyar zsidóságot diszkrimináló törvények kidolgozásában és politikai, társadalmi elfogadtatásában igen aktív szerepet játszó újságíró és politikus (és bizonyára ezért is keveset idézett Makkai János) 1943-ban megjelent *Politika Isten rabságában* c. könyvében bevezetett fogalom, az „értelemsüketség”. Makkai szerint a politikai hiedelmek gyermekbetegségei mind közös eredéből, az érzelmek túltengéséből és az értelem fejletlen, alárendelt, lényeg nélküli állapotban való tartásából erednek. A hiedelem gyermekkorában az érzelem túlteng úgy, hogy az értelem alig jut benne szerephez. Az értelem teljesen csenevész, a hívő tömeg pedig mohó a cselekvésben – nyilvánvaló hát, hogy ostobaságokat kell elkövetnie. A politikai hiedelem leggyakoribb gyermekbetegsége az „értelemsüketség”, amely alatt azt a pszichikus állapotot kell érteni, amikor a hívő annyira a hiedelmet alkotó érzelmeinek szuggesztiója alatt

áll, hogy teljesen képtelen az önkritikára, a más irányú értelmi behatások elfogadására. Nem ért meg semmit, ami nem vágyainak és akarátának kedves és megfelelő, ellenben mindent kritika nélkül elhisz és követ, ami érzelmei alátámasztására alkalmas (Makkai, 2006). Makkai szerint ezek a tömegeket mozgósító érzelmek a rajongás, a gyűlölet és a félelem.

Magyarországi gyűlölethullámok

A magyarországi modernkori gyűlölethullámok, mint az agresszív tömegmagatartás mozgatórugóinak története szemszögéből az 1905-1906-os politikai válságnak van kiinduló, máig ható jelentős hatása. Erre először Hajdú Tibor hívta fel a figyelmet, szerinte: „Az 1905-ös politikai krízis felszínre hozta a magyar politika és társadalom legmélyebb, addig nagyrészt eltakart és eltagadott antagonizmusait. Az egyik a „nemzet vagy haladás” valóságosan hamis, de a hamis nemzettudat eszmekörében nagyon is élő dilemmája. A másik a radikális és mérsékelt (konzervatívnak vagy nemzetinek is nevezett) liberalizmus éppen akkor antagonisztikussá váló ellentmondása. A harmadik a radikális liberalizmus és az osztályharcos szocializmus akkor még kevésbé fontosnak tűnő viszonya. A negyedik a függetlenségi jelszavak valóságos tartalma. Az ötödik a parlamentarizmus válsága ott, ahol a politika bizonyos problémái, jelen esetben a függetlenség és a nemzeti ellentétek, nem oldhatók meg parlamentáris, demokratikus úton. Végül maguk a régi Magyarországot a következő, sorsdöntő két évtizedben szétszaggató nemzeti ellentétek – s ezek függvényeként az ún. zsidókérdés...” Az érvelés szerint 1905-ig élt a remény, hogy angol példára, ha nehezebben is, a magyar liberalizmusból végül is kinő a magyar demokrácia – az 1905-1906-os válság semmivé tette ezt a reményt, bár ezt a kortársak nem láthatták olyan világosan, mint az utókor... A reformkorban született és vagy nyolc évtizeden át nagyszerű tettekre képes magyar nemzeti liberalizmus 1904 és 1914 között lassan kiszenvedett” (Világosság 1993/3/5-7).

Valószínűleg a forradalmi hangulattól ösztönözve és nem körültekintő mérlegelés alapján utalt Németh László 1956. november 2-i híres, *Emelkedő nemzet* címmel az Irodalmi Újságban megjelent cikkében 1906-ra: „Az utolsó ötven év magyar szellemi fejlődése világosan fölírta a célokat, melyek felé egy magyar forradalom esetén törekednünk kell.” (Németh, 1956) Az utalás 1906-ra, mint az 1956-ban kiteljesedő folyamat kezdőpontjára, aligha tudományos elemzésen alapszik, sokkal inkább a nagyformátumú értelmiségi retorika fordulata. Ma, amikor már jóval több, mint 100 év tapasztalata áll mögöttünk az 1905-1906-os események értelmezéséhez, talán nem megalapozatlan az az állítás, hogy a Hajdú Tibor által összefoglalt problémákból fakadó 20-21. századi magyarországi gyűlölködés ősforrása ez az időszak.

Körülbelül ettől az időtől fogva a társadalom többsége a radikális társadalmi-politikai változások programjait egyre inkább a nem hazafias kozmopolitizmussal azonosította. A politikai és kulturális vitákban a pusztító feudalizmus vagy reakciós erők képét gyakran állítják szembe a gyökértelen, idegen, a Nyugatnak udvarló kozmopoliták fogalmával. Az e fajta túlzott gyűlöletre személyes szinten az egyik legjobb és legismertebb példa, hogy a 20. század eleji Magyarország két kiemelkedő alakja: a korabeli magyar politikai rendszer és társadalom problémáit, ellentmondásait költészetében és politikai prózájában oly élesen

exponáló Ady Endre, valamint az ország modernizációja előmozdításának módjait kereső, de minden lényeges politikai vagy társadalmi reformot ellenző Tisza István viszonya. Ady és a Nyugat Tisza szerint levéltetűk voltak „a magyar kultúra pálmáján”, erre válaszul Ady: „bihari Istennek”, „geszti Napóleonnak”, „zavarodottnak”, „gyújtogató, csóvás embernek”, „bújtó, új, kan Báthori Erzsébetnek”, „bomlott szemű s bomlott fejű kajánnak”, „gazembernek” nevezte Tiszát. Szekfű Gyula a *Három nemzedék-ben* (Szekfű, 1920) *Két magyar sors a hanyatló korban* címmel fejezetet szentelt a két egyéniségnek. Szekfű szerint Tisza az erkölcsi rend, Ady az anarchia és beteg dekadencia képviselője, de „mindkettő magyar élet, meddő magyar sors egy tévelygő korszakban.” (Szekfű, 1920) Szekfű arra vállalkozik, hogy „az ösztönök gomolygó világát” elemezze. Ady szerint „a nádorválasztó kisnemesek utolsó sarja”, aki „eladá testlélkét az új Budapestnek” és vad gyűlölettel fordul a grófi címet hordozó politikus felé, akiben Szekfű „az igazi magyar szálfát, az utolsó egész magyart, a „lelkével rokon tiszai nemest” láttatja. A következő mondat azonban tágabbra nyitja a horizontot: „...jellemző ez az egymás ellen agyarkodó méhrajra, minek Széchenyi nevezett bennünket”. S néhány mondattal később gondolati és retorikai bravúrral értékeli egyformán nagyra mindkét életművet a nemzeti önismeret szempontjából: „A magyarságnak... önmagára kell majd találnia, hogy Adyban is megismerje és megszeresse saját fajtáját, véréből való vérét, lelkéből vett lelkét” (Szekfű, 1920).

Mindehhez azt tenném hozzá, hogy a gyűlölködő retorika egy feszítő ellentmondás része. Ady és Tisza is igen mélyen érezték a változás, változtatás szükségét, ugyanakkor egyikük sem látott egyszerűen és gyorsan járható utat. Mindketten drámai erővel élték át önmagukra szabott felelősségüket a magyarság sorsáért, jövőjéért és ezt részben oldotta, ha egymásban jelölhették meg a továbblépés akadályát.

Adyt hozta fel a „konstruktív gyűlölet” példajaként Révai József a költő halálának harmincadik évfordulóján. A magyar kulturális élet ekkori irányítója szerint: „A különbség köztünk és Ady között az, hogy ő elsősorban a magyar történelmi népi és nemzeti ellenzék programját akarta megvalósítani és megvalósítását kész volt rábízni a munkásosztályra, a szocializmusra, míg mi a szocializmus programját akarjuk megvalósítani és eközben megvalósítjuk a magyar történelmi népi ellenzék programját is... Ady úgyszólván a magyar népforradalom lokálpatriótája volt, aki mindent a magyar Pokollal való harcra tett... Mit adhat az építő embernek, a hétköznapi munkásainak, akik normával, iskolareformmal, öt éves tervekkel vannak elfoglalva, Ady mitologikus gyűlölete a Tisza Istvánok, a bújtó új kan Bátor Erzsébetek’ iránt?

Igaz, a Mindszentyek nem Tisza Istvánok. És a Tisza Istvánokra sem tudunk már Ady szemével nézni, mint a Gonosz mitologikusan felnagyított megtestesüléseire. De ennek ellenére ne higgyük, hogy a magyar Pokol erőit végleg leküzdöttük és Ady szenvedélyes demokratikus gyűlöletére nincs már szükség. Nem erényünk, hanem gyengeségünk, hogy nem tudunk úgy gyűlölni, mint Ady. A szocializmust építjük, de a középkor erői itt vannak még, és ha Ady nagy gyűlöletét idegennek érezzük, ez azt jelenti, hogy védtelenné váltunk Hunnia – bár nem gigászi, de alattomos és veszedelmes – volt uraival szemben.” (Révai, 1949) Hasonló szemléletet tükröz egy korabeli, a Ludas Matyi-t bíráló cikk, amely szerint a vicclap nem él kellő mértékben az ellenségekkel szembeni gyűlöletkeltés eszközeivel (Takács, 2003). Ez a szenvedélyes, „konstruktív” gyűlölet vonzott sokakat, akik hittek a magyar társadalom –

az ő felemelkedésüket is lehetővé tevő – gyors újjáépítésének lehetőségében.

Más irányban is működött azonban változást támogatóan ez a gyűlölet, és erre 1956 lehet jó példa. Az 1945 utáni kétpólusú világ szellemi légköre sehol sem kedvezett az önkritikus szembenézésnek, a félelem által vezérelt gyűlölet a nagyhatalmi politika lényeges eleme volt, és a hidegháború idején a gyűlölet újabb hullámaait indította el. Hasonló érzések formáltak mindkét oldalon a belpolitika fő frontvonalait is. E légkör egyik legjobb leírását Richard Hofstadter adta először, 1963-ban megjelent munkájában (Hofstadter, 1979). A paranoia klinikai pszichológiai fogalmát kölcsönözte e politikai stílus leírásához. A klinikai paranoiás gondolkodásában az egész világ az ő személyes ellensége, a paranoid stílusú politikus nem saját személyét, hanem nemzetét, ügyét társadalmi csoportját üldöző összeesküvéseket keres – és ezekre utalva világos, egyértelmű válaszokat ad a bonyolult jelenségek, válságok okait firtató kérdésekre. Jól alkalmazható ez a fogalom a hidegháború korabeli Magyarország számos vezető politikusára is.

„Hivatalos” és „spontán” gyűlöletek Magyarországon 1956 előestéjén

Az 1956-os magyar forradalom okaira vonatkozó szakirodalomban elterjedt nézet szerint Rákosi tekintélyelvű diktatúráját a népharag kiváltotta felkelés döntötte meg, amelyet a magyar társadalom minden rétegét és az ország legnagyobb részét felölelő népi megmozdulás követett. Hadd próbáljam meg kiegészíteni ezt az állítást azzal érvelve, hogy a hivatalosan gerjesztett gyűlölet, kombinálva a lakosságban felhalmozódott „spontán” gyűlölettel, döntő szerepet játszott a „forradalmi helyzet” kialakulásában. A „hivatalosan gyűlölendő” külső ellenségek az imperialisták és társaik voltak. A fő célpont természetesen az Egyesült Államok, de a legmélyebb gyűlölet a „német hódítókra” (kortárs reinkarnációjukban, mint nyugatnémet imperialisták) irányult, hiszen ők már a magyar állam alapítása óta fenyegetést jelentettek. Különleges nagy gyűlöletet keltettek Tito Jugoszláviája ellen, katonai lögyakorlatok során gyakran használták célpontként a Tito-fejeket. A vezető pártelit a lakosság mintegy 20-25%-át tekintette tényleges vagy potenciális ellenségnek. Egy 1953. szeptemberi belügyminisztériumi feljegyzés ezeket a nyilvántartott ellenségeket 28 kategóriába sorolta. 1954 nyarán a források a kategóriák megőrzésével az ellenségszámok csökkenését mutatják, de 1955 során újra emelkedtek a számok. Hasonló tendenciák tükröződnek a bebörtönzöttek számának alakulásában is (ebben természetesen a köztörvényes bűnözők is jelen vannak): 1952-ben 35 000, 1954-ben 23 000, 1955-ben újra 37 000.³ A harsány gyűlöletpropaganda azonban, amint azt rendőrségi beszámolók, hangulatjelentések tükrözik, kevés hatással járt, inkább más irányú, a kommunista rendszerre, ideológiára, a Szovjetunióra és vezető funkcionáriusokra irányuló „spontán” gyűlöleteket váltott ki. Így például Sztálin halálát követően, 1953. márciusában és áprilisában 219 főt tartóztattak le Sztálint becsmérítő nyilvános kijelentéseik miatt (Pünkösdi, 2003). Sajátosan alakult a helyzet az antiszemita

³ Az állambiztonsági szervek célszemélyei 1956 előtt és után. Kézirat. www.abtl.hu

gyűlöletkeltéssel kapcsolatban, a polgári, burzsoá jelző volt gyakran ilyen irányú rejtett utalás. Ennél közvetlenebb uszítás volt a cionizmus kiátkozása, így az ellenségkategóriák listáján a regisztrált nyilasok egy rovatban szerepeltek a nyilvántartott cionistákkal (Győri Szabó, 1997). Sok, eredetileg kommunistabarát zsidó vesztette el ennek következtében hitét a mindent gyorsan és tökéletesen megoldani ígérő politikai rendszerben.

A fogalmi kereteket és néhány esettanulmányt áttekintve annyiban módosítom a bevezetőben megjelölt hipotézisemet, hogy a gyűlölet komplementer párja gyakran, de korántsem mindig, az „értelemsüket” rajongás, amely önmagában és az általa kiváltott reakciók révén szintén a változások/változtatás tényezője lehet. Magamat is további vonatkozó kutatásokra inspirálva Bródy János újabb dalának szövegével⁴ búcsúzom az olvasótól/hallgatótól:

Láttam a rajongó arcokat, mikor beszélt a bölcs vezér
és mindenki elhitte, hogy boldog jövőt ígér
És nem volt sehol egy apró betűs figyelmeztető
hogy nem kell mindent bevenni, ami könnyen emészthető.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.

És jöttek a magukba szédültek, kiket elragadott a hév
hogy az egyedül helyes gyógykezelést kötelezővé tegyék
De ők sem tudták fölitalálni a boldogság pirulát
hiszen a szerelem ellen a házasság a legjobb orvosság.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
a csalódás a legtöbb esetben nem megelőzhető.

Hát gondold meg, hogy mit vesz be, mert veszélyes is lehet,
ha a régen lejárt szavatosságú gyógyszereket szeded.
Ne hagyd, hogy téged is megtévesszen a kiglancolt imázs,
ha rosszul választasz, nem segít majd az imádkozás.

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
a csalódás a legtöbb esetben nem megelőzhető.

⁴ <https://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/13245/brody-janos/kockazatok-es-mellekhatasok-zeneszoveg.html>

Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
csak remélni lehet, hogy nem tesz tönkre a receptre felírt jövő.
Kockázatok és mellékhatások nélkül az élet nem élhető
hát ember küzdj és bízva bízzál, Lucifer legyőzhető.”

A cikk másodközlés

Irodalom

- Almási, M. (1993). *Világosság*. Világosság Alapítvány, Budapest 1993/3/5-7
- Benda, J. (1927). *Le traison des clerics*. Paris
- Benda, J. (1959). The Betrayal of Intellectuals. *The Beacon Press*, Boston, 1959. 21
- Bródy, J. (2001). Kockázatok és mellékhatások. <https://www.zeneszoveg.hu/dalszoveg/13245/brody-janos/kockazatok-es-mellekhatasok-zeneszoveg.htm>
- Dahrendorf, R. (1990). *In A Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*. Times Books, New York.
- Gay, P. (1985). *Freud for Historians*. Oxford University Press
- Gay, P. (1993). *The Cultivation of Hatred*. WWNorton, New York.
- Gedő, É. (2007). A politikum fogalma Karl Schmittnél. *Századvég* 43(2007) /1/94.
- Győri, Szabó, R. (1997). *A kommunista párt és a zsidóság*. Windsor Kiadó, Budapest
- Heller, Á. (2007). *Sámson. Erosz és Thanatosz a Bírák Könyvében*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Hofstadter, R. (1979). *The Paranoid Style in American Politics and Other Essayss*. Chicago, The University of Chicago Press, 3-41.
- Illés A. (szerk.). (2013). *Pillantás Magyarországra*. Sclar, Budapest, 97-98
- Lilla, M. (2001). The Reckless Mind: Intellectuals in Politics. *New York Review Books*, New York, 58.
- Lissauer, E. A gyűlölet himnusza (ford. Kosztolányi Dezső) <http://scharekf.hu/dotroll/przemysl/gyulolet.htm>
- Makkai, J. (2006). A politikai hiedelem gyermekbetegségei. *Politikatudományi Szemle*, 2006/2 http://www.poltudszemle.hu/szamok/2006_2szam/2006_2_makkai.pdf 282.o.
- Németh, L. (1956. november 2.). Emelkedő nemzet. *Irodalmi újság*
- Pók, L. (1975). *Thomas Mann világa*. Európa Könyvkiadó. Budapest
- Pünkösti, Á. (2003). Súlyosbító körülmények. *Népszabadság*, 2003. március 5. 8.
- Révai, J. (1949). Élni tudtunk a szabadsággal. Szikra, Budapest, 676-679.
- Stern, F. (1965). The Politics of Cultural Despair: A Study int he Rise of Germanic Ideology. Anchor Books, Doubleday&Company, Inc. arden City, New York, 1965.
- Szekfü, Gy. (1920). *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest
- Takács, R. (2003). Nevelni és felkelteni a gyűlöletet. *Médiakutató. Médiaelméleti folyóirat* 4/1/. 45-60.

Csepli György:

AZ EMBER AZ IDENTITÁS REJTEKÚTJAIN

Az ember része és egyben tagadása a természetnek. Freud szerint az emberi magzat – a méhen belül eltöltött kilenc hónap alatt – végigjárja a teljes evolúciós létrát, amelynek egyes fokain az ember megjelenése előtt megjelent és megmaradt állatfajok megkapaszkodtak (Freud, 1986). Nietzsche találóan mondja, hogy az ember “még meghatározatlan állat” (“noch nicht festgestelltes Tier”), akinek saját magát kell meghatároznia, ha életben akar maradni. Míg az állatoknak genetikai programjuk által meghatározott helyük, és ezáltal helyet biztosító környezetük van, ahonnan nem léphetnek ki, amit nem változtathatnak meg önkényesen, addig az embernek nincs a természettől adott módon meghatározott helye a világban. Mint minden élő szervezetnek, az embernek is szüksége van levegőre, élelemre, itálra, testfelülete védelmére, de a fiziológiai alapszükségleteken túl az már nem a genetikai meghatározottság dolga, hogy életben maradjon, sokasodjon és szaporodjon, amire bárhol megtalálhatja, pontosabban megteremtheti a lehetőséget, természetesen nem egyedül, hanem társaival együtt.

Az ember természetből való kiszakíthatósága az oka a “hátborzongató idegenségnek”, amelyről Martin Heidegger beszél, vagy a “transzcendentális hajléktalanságnak”, amit Lukács György vesz észre (Heidegger, 1985, Lukács, 1975). A két nagy huszadik századi filozófus megismétli, amit a kereszténység megalapítója Jézus Krisztus mondott kétezer éve egy követőjének: „A rókáknak barlangjuk van, és az égi madaraknak fészük, de az Emberfiának nincs hova fejét lehajtania (Mt. 58-59).

Az antropológiai helytelenségben az ember a hely megteremtésére a nyelv által válik képessé, amelynek révén elgondolhatóvá és tapasztalhatóvá válnak számára a hely fizikai koordinátái. Az ember a nyelv révén emeli ki magát az időtlen állati létből, száll szembe a Semmivel, amelyben megtalálja a helyet önmaga, és vele együtt elődei, utódai számára az időben és a térben.

Megtalált hely azonban annyi van, ahány megtaláló. Az antropogenezist követően a Földön szétszóródott embercsoportok mind külön helyet szabtak maguknak, amelyeket elhatároltak a más csoportok által szabott helyektől. Az elhatárolás eszköze a csoport által használt nyelv szava, a *név* volt, amely jelölte és jelezte mindazt, ami a csoporthoz tartozott, egyben elválasztotta mindattól, ami más csoportokra vonatkozott. Emile Benveniste helyesen mutat rá, hogy az ókori időktől fogva minden etnikai csoport neve megkülönböztető és szembeállító volt. Függetlenül attól, hogy nyilvánvaló volt-e vagy sem, a név fejezte ki a csoport szándékát arra, hogy különbözzön a szomszéd népektől (Benveniste, 1935.). Az egyes csoportokban a név által történő kategorizáció hozta létre a minden további azonosságérzés alapját képező “mi” és “ők” konstrukcióját. A saját csoport bensőséges, otthonos ismertségével szembekerült a másik csoport idegensége, riasztó mássága, amit együttesen G.W. Sumner etnocentrizmusként írt le (Sumner, 1978).

Az etnocentrizmus érzelmi következménye a saját csoport túlbecslése, pozitív értékelése, a másik csoport lebecsülése, negatív értékelése. Az érzelmi megkülönböztetés fennmaradásáról a csoportlét által megteremtett valóság különbözőségei gondoskodnak. Jó példa erre a La

Fontaine egyik meséjéből ismert róka és gólya meghíúsult vacsoravendégségeinek története, amikor a róka maga számára magától értetődő lapos tányéron szervírozta a vacsorát, amihez vendége hosszú, vékony csőrével sehogyan sem tudott hozzáférni. Viszonzásképpen a gólya is meghívta magához a rókát, aki megdöbbenve vette tudomásul, hogy most ő nem fér hozzá az ételhez, amelyet a gólya a maga számára magától értetődő módon hosszú nyakú edényben szolgáltat fel.

A különböző csoportok eltérően határozzák meg, hogy mi a magától értetődő és mi nem az, de nem feltétlenül egyezik felfogásuk arról, hogy mi a normális és mi az abnormális. Az ütköző felfogások nem kíváncsiságot és érdeklődést, hanem mint ahogyan a mesében is láttuk, sértődést, bosszankodást, frusztrációt váltanak ki kölcsönösen, bizalmatlanságot, gyanakvást, téves oktajdonítást szabadítva el a felekben, ami megmérgezi a csoportközi légkört. A rosszindulatú társadalmi folyamatok hatásai ráadásul nemzedékeken keresztül érvényesülnek, tartósítván a konfliktust, amelynek alapja az identitásérzésen ütött egykori seb gyógyíthatatlansága.

Linton antropológiai megkülönböztetését alapul véve Merton veti fel, hogy a modern társadalomban a státusoknak két válfaja különböztethető meg. Vannak státusok, amelyekbe az egyének a születés véletlenje folytán kerülnek. Ezzel szemben van a státusoknak egy másik típusa, amelyekbe a személyek saját teljesítményeik révén kerülnek. Merton az első típust tulajdonított (ascribed) státusnak nevezi, a második típust a szerzett (achieved) jelzővel látja el. (Merton, 1980. 755). A státusok szerepét kihangsúlyozó strukturalista-funkcionalista társadalomképben az identitás nem játszik kulcsszerepet, de nyilvánvaló, hogy a kétféle státus megfeleltethető kétféle identitásnak.

A közösségi társadalomból örökölt, *tulajdonított identitás* nem függ a személy választásától. A csoport, amelybe a személy beleszületett, megszabja hovatartozását, akár akarja, akár nem.

Az etnikai identitás a leszármazás következménye, amelyet az egyén titkolhat, de meg nem szüntethet. A test genetikailag adott nemi jegyei megszabják a nemi identitást, a test veleszületett vagy szerzett csonkasága az egyént a fogyatékosok közé száműzi. A múltó idő nyomait könyörtelenül megmutató, testre irt nemzedéki identitás az életkor adta sorsközösség műve. Az üldözés, a hátrányos megkülönböztetés szintén nem választás kérdése, az egyénnek nincs menekvése a tőle idegenkedő, esetenként rettegő, bajában nem érintettek megkülönböztető, távolságtartó viselkedésétől.

A *szerzett identitások* eleve nem kötődnek természeti alapokhoz. Az osztályalapú és foglalkozási identitás az egyén törekvésének eredménye, amely azonban nem feltétlenül sikeres vagy tartós. A modern nemzeti identitás alapja már nem a vérségi kötelék, hanem a jogilag meghatározott állampolgárság, amely elhagyható és megszerezhető. Ugyanez érvényes a kulturális és vallási identitásokra. A modern társadalom kereteinek fellazulásával a tulajdonított identitás rigid szorítása enyhül, a személyeknek lehetőségük nyílik identitásuk megváltoztatására, ami a megváltoztatni kívánt identitástól függően könnyebben vagy nehezebben mehet végbe. A huszadik században radikálisan megváltoztak a nemek közötti viszonyok, aminek következtében válságba került a tulajdonított nemi identitás, elismerést követeltek a korábban stigmatizált alternatív szexuális orientációk, és realitássá vált az önkéntes nemváltoztatás (Bíró, Csepeli, 2018).

Az identitás társas játszma: nem elég, ha a személy magáénak vallja a csoportot, amelynek valóságába, történetébe beleképzeli magát, megerősítésre is szükség van, mind a sajátjának érzett csoport, mind az idegen csoportok tagjai részéről. A *vitatott identitás* esetében a személy külső kategorizációja ellenkezik a személy önbesorolásával, ami lelkiileg nehezen feloldható konfliktusokhoz vezet. Erre látunk példát az asszimiláció útjára lépő kisebbségi csoportok tagjainál, akik megtagadják, elhagyják a csoportot, amelybe születtek, de választásukat nem ismerik el a többségi csoport tagjai, akikhez idomulni akarnak. A következmény a társadalomlélektani senki földjén landoló „nem zsidó zsidó”, „nem cigány cigány” Közép- és Kelet Európában jól ismert tragikus (néha komikus) figurája. Hasonló kihívásokkal kell szembenézniük a nemet váltóknak, akik az újonnan feltalált transzszexuális kategória mentén határozzák meg önmagukat, mit sem törődve a környezetükkel.

A *meghasadt identitás* tünetegyüttesét Kurt Lewin írta le a zsidók közötti öngyűlöletet elemezve. Mint Lewin írja, „a zsidó öngyűlölet olyan jelenség, amelyhez hasonlót sok hátrányos helyzetű csoportnál megfigyelhetünk” (Lewin, 1975. 288). Az öngyűlölet saját csoportjával fordítja szembe a személyt, aki csoportja ellenségeinek előítéleteit és negatív sztereotípiáit átvéve próbál megszabadulni a sorsa által rárakott láncoktól. Allport megállapítása szerint – szélsőséges esetben – az öngyűlölet a saját csoport elleni agresszióba fordul (Allport, 1999. 199-200). A meghasadt identitás tünetei között találjuk az odatartozás megtagadását, a visszahúzódnást és passzivitást vagy annak ellenkezőjét, a „rájátszást”, amikor az identitásától szabadulni vágyó, de nem tudó személy kétségbeesésében kifigurázza saját csoportját. John T. Jost írja le az önálvetés paradoxonját, amikor a hátrányosan megkülönböztetett csoportok saját csoportjuk leértékelése árán érveket találnak kisemmizettségük igazolására (Jost, 2003).

Goffman a társadalomból való végletes és végleges kitaszítás módszerének a stigmatizálást tekinti, amelynek következménye az *elrontott identitás*. A stigma eredetileg a testre tett, eltávolíthatatlan jel volt, amelynek célja a megbélyegzés és az elrettentetés volt. A keresztény szentek stigmái Jézus sebeire figyelmeztettek. A modernkori stigmák láthatatlanok, de akikre azokat alkalmazzák, a stigmatizálás következményeit egész életük során, de sokszor még haláluk után is viselni kényszerülnek. Az elrontott identitás csapdájában vergődők számára a rejtőzés, kivonulás, a szegregáció rejtekútjai kínálnak lehetőséget a menekülésre (Goffman, 1963).

A nyelvi megfogalmazások révén rögzült, intergenerációsan áthagyományozott kollektív identításkeretek mémjei kezdetben a közösség társadalom szociálpszichológiai kötőanyagai voltak. A hordalékból kijövő emberi társadalmakban, mint Tönnies írja, a kollektív akarat uralkodott, amely kevés teret hagyott az emberben evolúciósan kialakult egyéni akaratnak. A közösségi társadalom térbeli és hálózati bővülése nyomán jelentek meg a szervezetek, amelyek hatékony működése már kikövetelte az egyéni akaratok kiszabadulását a közösségi akarat bilincseiből, és elindította az individualizációt. A közösségi társadalmat felváltó szervezeti társadalomban az individuális lét társas-közösségi keretei a közvetlenül átélhető életvilág és közvetetten jelen levő rendszer keretei között külön-külön szerveződtek. Az evolúciósan szabad, spontán Én a Másik tükrében talált önmagára, megteremtve a születéstől haláláig megtartó személyi azonosságát az életvilágban. A rendszer működéséhez szükséges

kollektív összhangot az elképzelt csoportokhoz való tartozás érzése biztosította, amelyek révén kibővült az egyén ittlétének tere és ideje. Az elképzelt csoportokhoz való tartozás érzése által biztosított kollektív identitás hazát és halhatatlanságot adott a csoportok halandó tagjainak. A modernizáció előre haladtával egyre több lett az elképzelt csoport, egyre tágabbak lettek a kollektív identitások körei, felkeltve a reményt, hogy a homo sapiens sokféle csoportothovatartozás által megbontott evolúciós öröksége bázisán felépül az egykor romba döntött bábéli torony, az ember visszaszerzi az Istentől a tőle elvett nevet (Mózes, 1.11). A felvilágosodás kiszabadította az embert az evolúciósan programozott, szabad akaratot lebélyező feudális társadalmi rend bilincseitől. A szabadság által megnyitott végtelen tér azonban nem mindenkinek tartogatott sikert. A vesztesek a szabadságot elnyomó, új kollektív identitások által kínált menedéket választották, amelynek falait a rasszizmus, az imperializmus, az agresszív nacionalizmus, az antiszemitizmus és a vallási fundamentalizmus tégláiból építették (Fromm, 2002).

A XX. század második felében felgyorsult globalizáció rácaffolt az emberi név visszaszerzésének reményére. A globalizáció vesztesei által átélt kollektív resszentiment kiélezte a civilizációk közötti harcot (Huntington, 1966). Az új kaordikus világrend kikezdte a racionális osztályalapú, regionális és politikai identításkonstrukciók alapjait, újraélesztve a birodalmi öröketeket tápláló irracionális, fasiszta identitás fantáziákat, aminek eredményeként az emberiség egyre távolabb került Kant világállamról szőtt álmától (Olay, 2022, Snyder, 2019) A szabad identitásválasztás jövője azon múlik, hogy sikerül-e a nemzeti, etnikai, vallási, politikai ideológiai kategóriák által tagolt emberiséget az igazságosság, a demokrácia és a fenntartható fejlődés értékeinek hívószavára mozgósítani, harcot hirdetve az elzárkózás, a kirekesztés, a hátrányos megkülönböztetés, a diktatórikus társadalomszervezés erőivel szemben.

Az Európai Uniónak kitüntetett szerep jut a szabad identitásválasztás mellett, a tekintélyelvű, esszencializáló kollektív identitások ellen viágszerte vívott harcban. Európában született meg az individuális szabadság ideája, mely kezdetben csak kevesek számára vált lehetőségből valósággá, de kimondása alapvetően meghatározta az európai, s tágabban véve a nyugati társadalmak jövőjét. Európát természetesen nem szabad idealizálni, Hankiss Elemér utal arra, hogy Zeusz lánya fia volt Minósz, a krétai király, akinek perverz felesége szülte a fiatal fiukra és lányokra éhes szörnyet, Minotauruszt.

Minotauruszt azonban megölte Thészeusz, Athén megalapítója, amely város az európai tér és idő kitüntetett pontja. Európa nyugati határa az Atlanti-óceán, keleti határa az Ural hegység, ahol mind a mai napig látható az emlékmű, amely a Szibériába száműzött orosz forradalmárokat emlékeztette arra, hogy ott kezdődik Ázsia. A mai Európa a görög-zsidó-római szellemi örökség folytatója, amelynek alapja a jog ereje által garantált egyéni szabadság és tulajdon. Szűcs Jenő 1983-ban, Bibó István gondolatait kibontva, Európa három történeti régióját különbözteti meg, amelyek mindegyikében jelen vannak az ókorból örökölt értékek, de erejük Nyugatról Keletre haladva szemmel láthatóan gyengül (Szűcs, 1983).

A második világháború véres tapasztalataiból okulva az európai államok lassan, de állhatatosan, lépésről-lépésre bővülő szövetségbe tömörültek, amelynek jelenleg 27 tagja van. Az Európai Unió sikertörténet, amely azt bizonyítja, hogy a gazdasági és politikai

együttműködés valamennyi résztvevő számára előnyösebb, mint a korábban uralkodó, időnként harccá fajuló versengés.

Az "európai demos" felülről és alulról egyszerre építkező társadalomtechnikai folyamat, amelynek sikeres előzménye az egyes európai nemzetek kialakulásának útja, amelyen Nyugat-Európa nemzetállamai előbb, Közép- és Kelet-Európa nemzetállamai később jártak (Csepeli, Örkény, 2017). Az európai identitáshoz vezető út első állomása az európai tér és idő elképzelhetőségének megteremtése, ahol az európaiak otthon érezhetik maguknak, amit hazájuknak tarthatnak. A feladat az európai közös múlt hőseinek, dicsőségeire és szomorúságra egyaránt okot adó történeteinek térbe ágyazása, az európai emlékezet térben azonosított pontjainak elhelyezése éppen úgy, ahogyan azt Pierre Nora tette a francia történeti emlékezetet kanonizáló, háromkötetes nagy művében (Nora, 1997, 2001, 2007).

Az Európai Unió vezető intézményei, a Parlament, a Bizottság, a Tanács és a Bíróság többet tehetnének az összes tagállamban hozzáférhető európai szimbólumok kultivációja érdekében, amelyek sorában nemcsak a zászló, a himnusz, hanem a közös ünnep- és emléknapok, valamint a prominens európai férfiak és nők példái is helyet kaphatnának. Változtatni kellene az euro bankjegyein, amelyek jelenleg kirívó példái a szimbólumok hatalmával szemben mutatott közömbösségnek és érdektelenségnek.

Az európai identitás társadalomlélektani infrastruktúrájának kialakításának lehetőségét minden tagállamban az iskolai tantervekben kell megteremteni, amelyek az általános iskolától az egyetemig minden évben – az életkori sajátosságokat figyelembe véve – elérhetővé teszik a tanulók számára az európai szellemi örökség tartalmait. Nagy segítség ebben a 2006-ban alapított Európai Digitális Könyvtár, amely az interneten mindenki számára biztosítja az európai szellemi örökséget hordozó könyvek, folyóiratok, hírlapok, fényképek, múzeumi tárgyak, levéltári dokumentumok, hangfelvételek és audiovizuális anyagok elérését. Az 1987-ben alapított Erasmus program célja a kezdetektől fogva az volt, hogy segítse az európai oktatási intézményekben tanuló fiatalokat a világ megismerésében, a tanulásban és a tapasztalatszerzésben, valamint hogy minél többeket ösztönözzön az aktív társadalmi szerepvállalásra. A cél az Európai Oktatási Térség megvalósítása 2025-re, amely – az egyes tagállamokban tanuló fiatalok mobilitását lehetővé téve – jelentősen hozzájárulhat az európai fölérendelt identitás kialakulásához.

Az Európai Unió úgy tűnik, ma még nem készült fel teljesen a káosz és a rend jegyeit egyaránt hordozó új, kaordikus világrend kihívásaira. Az Unió gazdasági és demográfiai súlya csökken a világban, miközben nem menekülhet a globális válság természeti és társadalmi következményei elől. Az Európa keleti történeti régiójában kitört háború a második világháborúban vereséget szenvedett "minotauruszi örökség" feltámadásával fenyeget, amely sosem múlt el teljesen és véglegesen.

Az Európai Unió számára a thészeuszi remények valóra váltására akkor nyílik esély, ha a szövetkezett 27 állam nemzeti, etnikai, vallási, nemi kategóriák mentén sokféleképpen különböző polgárai nevet találva néppé válnak, amely visszatalál az európai szellem kezdeti nagyságához, ami nélkül elveszne a jövő történetében.

Irodalom

- Allport, G.W. (1999). *Az előítélet*. Budapest: Osiris. ford.: Csepeli György
- Benveniste, E. (1935). *Origines de la formation des noms indo-européens*. Paris: Adrien Maisonneuve.
- Bíró, J., Csepeli, Gy. (2018). A nemek alkornya. *Mozgó Világ*. 44: 10 11-30
- Csepeli, Gy., Örkény A. (2017). *Nemzet és migráció*. Budapest: ELTE TáTK
- Freud, S. (1986). *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat. ford.: Hermann Imre
- Fromm, E. (2002). *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Napvilág. ford.: Bíró Dávid
- Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall inc.
- Heidegger, M. (1985). *Lét és idő*. Budapest: Gondolat. ford.: Kardos András, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Vajda Mihály, Orosz István
- Huntington, S. (1998). *A civilizációk összecsapása és az új világrend*. Budapest: Európa. ford.: Pusztai Dóra, Gecsényi Györgyi, Gázdity Milla
- Jost, J. T. (2003). *Önalávetés a társadalomban. A rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris. ford.: Berkics Mihály, Bujdosó Borbála
- Lewin, K. (1975). A zsidók közötti öngyűlölet. In Lewin, K. *Csoportdinamika*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó. 285-300. ford.: Illyés Sándor
- Lukács, Gy. (1975). A regény elmélete. In *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest: Magvető. 479-593. ford.: Tandori Dezső
- Merton, R. K. (1980). *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat. ford.: Berényi Gábor
- Nora, P. (2001). *Les lieux de memoire. 1*. Paris: Gallimard Quatro
- Nora, P. (1997). *Les lieux de memoire. 2*. La Nation. Paris: Gallimard Quatro
- Nora, P. (2007). *Les Lieux de memoire. 3*. Les France. Paris: Gallimard Quarto
- Olay, Cs. (2022). *Regionális és nemzeti identitás: egy hermeneutikai megközelítés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2022 (Várható megjelenés: 2022.11.21)
- Snyder, T. (2021). *A szabadság felszámolása. Oroszország, Európa, Amerika*. Budapest: XXI. sz. Kiadó. ford.: L'Homme Ilona
- Sumner, G. W. (1978). *Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest: Gondolat. ford.: Félix Pál
- Szűcs, J. (1983). *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető
- Tönnies, F. (1983). *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat. ford.: Berényi Gábor

Vörös Csilla:

ÉBRESZTŐ: A FENNTARTHATÓ JÖVŐÉRT

2022 tavasza van, két éve, hogy a COVID-19 átszabta életünk megannyi mozzanatát. A 2022. február 24-én elindított háború felülírta a pandémia hatását, hiszen a pandémiából még fel sem ocsúdott az európai lakosság, amikor kitört az orosz-ukrán háború. A jelenről és a jövőről való gondolkodást a XXI. század második évtizedében alapvetően felülírták ezek az események. Az emberiség jövőjét nemcsak a klímaváltozással kapcsolatos kérdések és problémák kezelésének háttérbe szorulása határozza meg, hanem az atomháború fenyegető veszélye is. A korábbi európai status quo és világrend helyett új van kialakulóban, amelynek erőtereit a háború kimenetele alapvetően befolyásolja. Az UN szerint milliókat sújthat az éhezés veszélye, amelyet a háború miatt is emelkedő energia és műtrágyaárak még tovább fokozhatnak. Remélhetőleg a nemzetközi szervezetek, a kormányzatok és a civil szervezetek segítenek ezek enyhítésében.

Másképp gondol vissza az ember a pandémia miatti korlátozásokra, bezártságra, amit otthonunk kényelmében éltünk meg, az otthonunkból végzett munkára, mint azokra, akik a munkájukat bunkerekből végzik, harcolniuk kell, az életük állandó veszélyben forog és a szeretteiket, otthonukat, hazájukat és munkájukat veszítik el a háború miatt.

A pandémia rengeteg változást hozott az életünkbe, amelyeknek negatív és pozitív oldalai is voltak. Egy finn kutatócsoport 2020 tavaszán a pandémia hatásaival foglalkozó *Lifestyles After Lockdown* kötet bevezetőjében kiemelik, hogy a közös felelősség érzése felerősödött már a pandémia első hulláma alatt, utalva a másoknak történt élelmiszerbevásárlásra, és azáltal, hogy otthonainkba kényszerültünk – ezzel másokat is védve – lelassultunk és jobban odafigyeltünk egymásra.

A krízis egy globális egészségügyi válságot hozott az emberiség számára, amely a korábbi valós vagy vélt biztonságérzetünket alapjaiban rengette meg. Az egyes országok és régiók koronavírus-járvánnyal való érintettségéről a John Hopkins Egyetem ad átfogó áttekintést – amely lefedi az világ országainak vonatkozásában is – 2020. februártól napjainkig (2022. május vége) tartó időszakot. A közölt adatok és ábrák tájékoztatást adnak a fertőzöttek számáról, a pozitív eredményű tesztek nagyságáról, valamint egyéb fontos mutatók mellett a halálesetek és a gyógyultak számáról is.

A cikk írásakor a COVID-19 228 országot érintett és a diagnosztizált esetek száma közel 530 millió volt. A halálozások száma meghaladta a 6,3 milliót. A fertőzések száma a nyár közeledtével ismét csökkenő tendenciát mutat. A gyógyultak száma meghaladta az 500 milliót.¹

Hajdú Tamás és Krekó Judit a hazai járványügyi adatok elemzése alapján azt a következtetést vonta le, hogy a járvány kétéves időszaka alatt Magyarország – az Európai Unió belül – a kevés koronavírusos esetet azonosító országok közé tartozott, ami összefüggésbe hozható a tesztek alacsony számával. Kiemelik, hogy a kórházi kezelésre szoruló és a koronavírus okozta halálozások egymillió főre vetített magyarországi értékei a második legmagasabbak az EU-n belül (Fehér Könyv, 23-24).

¹ <https://www.worldometers.info/coronavirus/>, <https://coronavirus.jhu.edu>

A járvány következtében világszerte csökkent az egészségügyi ellátásban részesülők száma, az elmaradt kezelések hosszabb távon kihatnak majd a lakosság egészségügyi állapotára. A pandémiával összefüggő mentális problémák kezelése külön figyelmet érdemel. Hozzátehetjük, hogy a mentális egészség kérdései mellett figyelmet kell fordítani a társas jólét, a meglazult társas kapcsolatok helyreállítására és újrateremtésére, amely nyilván nem választható el a pandémia hatásaitól.

A Gallup 2020 áprilisában közzétett közvéleménykutatása is rámutatott, hogy a legnagyobb kihívás a mentális egészség fenntartása volt, a kényszerű távolságtartás miatt. Többen mondták azt, hogy a mentális egészségüket nagyobb mértékben érinti a bezártság, mint a fizikai vagy pénzügyi jólétüket.²

Mindenki várja, hogy kikerüljünk a pandémia okozta válságból és ma már a világ számos országában nem kell a korábbi korlátozásokkal együttélni. Beth Bauer kiemeli, hogy a válsághoz az is jelentősen hozzájárult, hogy a döntésekhez sem hazai, sem nemzetközi szinten nem álltak rendelkezésre megfelelő szintű adatok, és az adatok hatékony kezelése is gondot okozott. A döntéshozók össze voltak zavarodva a járvány adatainak kezelésével és értelmezésével kapcsolatban. Az adatoknak kellett volna a leghatékonyabb fegyvernek lennie a pandémia elleni küzdelemben, azonban gyakran nem voltak jól kezelve és időnként téves információkhoz és következtetésekhez vezettek.³

Az egyenlőtlenségek nőttek a pandémia miatt helyi és globális szinten is. Sokan elvesztették akár ideiglenesen, akár örökre korábbi állásukat. A nehézségeket nem feledve mégis a globális krízis adta lehetőségeket és tanulságokat érdemes áttekinteni.

A COVID-19-járvány rövid és hosszú távú hatásainak feltárásával hazai és nemzetközi szinten is számos tanulmány foglalkozik. A több mint két éve tartó pandémia következményeivel valamennyi országnak szembe kell néznie, le kell vonni a tanulságokat és ki kell dolgozni a megfelelő közpolitikai intézkedéseket.

A COVID-19-járvány valamennyiünk számára váratlan volt. A vuhani fertőzések híre messzinek és távolinak tűnt. Majd 2020 márciusában, hazánkban is hirtelen bejelentésre kerültek lezárások és sok iskola, intézmény és vállalat azonnal bevezette a távoli munkavégzést, már ahol erre volt lehetőség. Akkor nem gondoltuk, hogy a járvány két év múlva is velünk lesz, és a hirtelen történt változások hosszú ideig átszövik és meghatározzák életvitelünket és jövőnket. Az azonnali cselekvés kényszere nem hagyott időt a válaszok és megoldások kidolgozására. Azonnali lezárások és a személyes érintkezések nagyarányú korlátozása volt a politikai, gazdasági élet reakciója. Mindezt fenyegetettség és bizonytalanságérzés övezte, amely fokozta a stresszt és sérülékenységet hozott magával.

A COVID-19-járvány nagymértékben korlátozta a személyes találkozásokat és a társadalmi kapcsolatokat, a támogató közösségek virtuálissá váltak vagy rövidebb-hosszabb időre elvesztek.

A családi, munkahelyi, baráti és minden egyéb közösség életét megzavarta a pandémia. A zárt intézményben levőket – legyen az kórház, idős vagy egyéb ápolási otthonban élők

² <https://news.gallup.com/poll/308420/americans-say-covid-hurting-mental-health.aspx>

³ <https://coronavirus.jhu.edu/pandemic-data-initiative/data-outlook/better-data-for-better-governance-is-well-within-our-grasp>

stb. – nem fogadhattak látogatókat. Sokszor súlyos beteg kózzátartozókat nem lehetett meglátogatni vagy elbúcsúzni tőlük. A megnövekedett halálozási számok miatt számos család vesztette el szeretteit, hozzátartozóit. Az USA-ban több mint egymillió haláleset volt eddig és több mint 200 ezer gyerek vesztette el valamelyik szülőjét. Sokan támogató kapcsolatok nélkül maradtak.

A járvány pszichés hatása, hogy fennáll a veszély a lélektani kimerülésre, a megnövekedett pszichés terhelés, az egyéb terhek mellett, kiégéshez vezethet. Elsősorban az otthon dolgozó nőkre, de a férfiakra is hárult a munka mellett a napi ellátás, és a gyerkek felügyeletének, illetve tanításának terhe. Az otthoni teendők megosztásában jelentős különbségek voltak az egyes országok és az egyes társadalmi csoportok között. A skandináv országokban, ahol a mindennapi terhek elosztása amúgy is az élet természetes velejárója, ott a pandémia alatt is fennmaradt ez a gyakorlat. Miközben redukálódtak a társadalmi kapcsolatok, akikkel korábban az esetleges problémákat közösen tudták kezelni és megoldani. A változások az otthonot, a munkát, az oktatást, a tanulást, az étkezési, utazási, vásárlási, kulturális és kapcsolattartási szokásainkat egyaránt érintették.

A járvány hatásai a munkaerőpiacra és az oktatásra

A COVID-19-járvány kikényszerítette – ahol erre volt lehetőség –, hogy a munka távmunkában történjen. Azok, akik a munkakörükönél fogva hazamehettek örültek ennek a lehetőségnek, míg azok, akik ezt nem teheték feszültek voltak a helyzetük miatt. A pandémia két éve után most ismét egy új helyzettel kell szembenéznie a munkavállalóknak, amikor a cégek jelentős része már visszavezette vagy éppen visszavezeti a munkavállalókat egy új, hybrid, rugalmasabb munkarendbe (2 nap otthon 3 a munkahelyen vagy ennek valamilyen más kombinációja) vagy a visszatérést tervezik és folyamatosan alakítják. Most több lehetőség van a fokozatosságra és a rugalmasságra, ami szükséges is, hiszen az állandó változással szemben a munkavállalók többsége a meglévő status quo fenntartását preferálja. A korábbi hirtelen váltás után megszoktak egy helyzetet és ebbe több-kevesebb sikerrel belesimultak, és most ismét egy új változással szembesülnek. A pandémia alatti otthoni munkavégzés sem volt zökkenőmentes, hiszen az online megbeszéléseket számos tényező zavarta meg, akár egy szomszédban folyó felújítás (fűrés), gyerekek lekötése, tanítása és a háztartással kapcsolatosan megnövekedett feladatok. Nem mindenhol állt rendelkezésre a személyes munkavégzés tere, ezért sokaknak át kellett rendezni az otthonaikat, hogy az alkalmas legyen a munkavégzésre. Sokan szorongtak a családi ebédlőasztalnál vagy küzdöttek a szűkös informatikai eszközellátottsággal. Számos pozitív érzélem mellett negatív érzések is áthatották az esetleg korábban vágyott, flexibilisebb otthoni munkavégzés légkörét. Sokaknak az irodai munka lehetősége hozta a megváltást az otthoni káosz és zaj elől. Sokan azt gondolták, hogy jó lesz nekik az otthoni munkavégzés, de valójában nem feltétlenül volt jó mindenkinek, még ha kezdetben így is gondolták.

Gazdagabbak lettünk egy tapasztalattal, hogy így is lehet, de nem biztos, hogy hosszútávon ez szolgálja legjobban az egyéni és társadalmi érdekeket, valamint a jólétet. Most egy új

egyensúly kialakítása történik, aminek része a flexibilitás, amelybe bele kell férnie az otthoni és irodai munkának és a közösségi együttlétnek is. Óriási a vezetők, munkavállalók és döntéshozók felelőssége, hogy miképp alakítják ki az új munkarendet, és hogyan segítik a munkavállalók alkalmazkodását, illetve azt, hogy jól érezzék magukat ebben az új rendben. A vezetőknek meg kell érteniük az idők szavát, hogy nem lehet erőszakosan visszaterelni az embereket a korábbi munkarendbe, és a munkavállalóknak is el kell fogadni, hogy nem lehet örökké otthonról dolgozni. Persze van olyan kivételes vezető, aki úgy gondolja és ennek hangot is ad, hogy a távmunka nem elfogadható. A vezetők 40 órát a munkahelyen dolgozzanak, a többit lehet otthon. Elon Musk a Tesla vezérigazgatója ultimátumot adott a cég vezetőinek, hogy legalább 40 órára térjenek vissza az irodába vagy menjenek máshová „úgy tenni, mintha dolgoznának”.

Nehéz volt az új munkavállalók betanítása és beintegrálása az otthoni munkavégzés alatt. A lojalitás is könnyen sérül, ha nem érzik jól magukat a munkavállalók, és sokan újraértékelték helyzetüket, hogy valóban jó helyen vannak-e és azt akarják-e csinálni, amit eddig csináltak. A pandémiából való kilábalás perspektívája megindította a munkaerő mozgását és akár több mint harmaduk is váltana munkahelyet. Sok esetben az érzelmi, mentális kimerültség és kiegészítő motiválja a váltást.

Az Ernst and Young tanulmánya szerint a munkavállalók 40%-a közel egy éven belül felmondana. Többségük jobban fizető állásért váltana. A munkavállalók elvándorlása felgyorsult. Ebben szerepe van annak, hogy a járvány alatt kevesen mozdultak, így akik váltani akartak azok most keresnek állást, sokan átértékelték az életüket, ragaszkodnak a szabadabb flexibilebb, hybrid (2 nap otthon 3 nap az irodában) munkavégzéshez. Hozzá kell tenni, hogy a munkáltatóknak is csak negyede kívánja meg a teljes munkaidő irodában való eltöltését, míg a munkavállalók döntő többsége minimum heti két napot szeretne távmunkában dolgozni.⁴

A pandémia főbb hatásai között a digitalizáció felerősödése, az otthonról végzett munka nagyarányú terjedését hozta magával azokon a területeken, ahol ez megvalósítható volt. Az oktatás digitalizációja, a távoktatás szintén teret nyert, de ennek komoly korlátot szabott a digitális eszközökkel való ellátottság egyenlőtlensége.

A kijárási korlátozás a korábbi közösségi életet is jelentősen szétzilálta és az ehhez kapcsolódó mentális egészségügyi problémák is felerősödtek. A kezdeti lelkesedést az otthon végzett munkával és tanulással kapcsolatban sokszor felülírták az elszigeteltség és a magány okozta problémák, amelynek hatásai sokáig velünk lesznek. Számos cég indított egészségügyi segélyprogramot a mentális/érzelmi egészség érdekében, hiszen a globális pandémia mindenkit érintett.

A Gallup tanulmánya szerint (State of the Global Workspace:2021 Report) Kelet-Európában a 15 éven felüli lakosság több mint harmadának életét érintette a COVID-19-járvány. Elvesztették fizetésüket, kevesebb órát dolgoztak vagy ideiglenesen nem dolgoztak és 11% veszítette el a munkáját vagy az üzletét. Ami az érzelmi világot érinti, közel 40% érzett napi aggodalmat, stresszt, míg a napi düh vagy szomorúság együtödéket jellemezte.

Jim Clifton a Gallup elnöke és vezérigazgatója azzal vezeti fel a riportot, hogy a következő krízis a mentális egészség járványa lesz és azt állítja, hogy ez már ma is velünk van. A negatív

⁴ <https://mmonline.hu/cikk/a-munkavallalok-csaknem-fele-egy-even-belul>

érzelem – aggodalom, stressz, düh és szomorúság – a munkavállalók között már 2020-ban is magas volt, amit a pandémia még felerősített. Kritikus, hogy inspiráló munkahelyi kultúrát alakítsunk ki a kiégés és stressz ellen.

A pandémiából való kilábalás sok országban ma már a mindennapjaink része, sokan visszatértek a szokásos életvitelhez, de ugyanakkor sokan azt gondolják, hogy az életük már nem lesz a régi. Maszkot már nem kell hordani, a bezártságot felváltotta a nyitás, lehet találkozni, munkába menni, de a lehetőség, hogy ez bármelyik pillanatban változhat, benne van a levegőben. Az egyik legfrissebb Gallup kutatás szerint az amerikaiak növekvő aránya úgy gondolja, hogy a pandémiának vége, a többség úgy véli, hogy az utazást, a munkát és az iskolát, valamint a közösségi eseményeket érheti változás ebben az évben vagy a későbbiekben is (<https://news.gallup.com/poll/392768/one-three-americans-think-pandemic.aspx>).

Digitális fellendülés

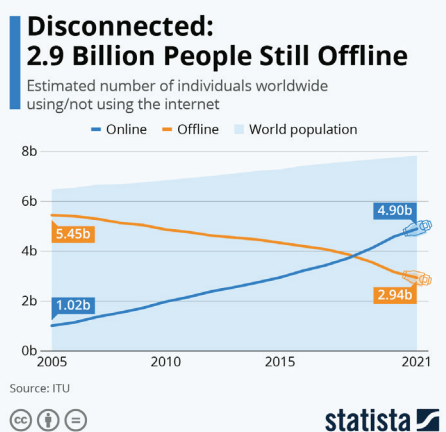
A koronavírus pozitív hozadékaként a digitális átalakulás felgyorsulását szokták emlegetni. A Twilio jelentése szerint a COVID-19 a digitális transzformáció folyamatát 6 évvel vitte előre

A cégek elkezdtek, illetve kiterjesztették a korábban is alkalmazott videokonferenciák használatát. Elterjedtté vált számos online kommunikációs csatorna használata (Google Meet, chat, meets stb;) Azok könnyebben alkalmazkodtak a változásokhoz, akiknek az informatikai felszereltsége, digitális tudása és jártassága már a járvány előtt is jelentős volt. Felgyorsult a fogyasztói- és partnerkapcsolatok, valamint a hivatalos ügyintézés online térbe helyezése, és ahol erre volt lehetőség, az otthoni munkavégzésre álltak át (<https://ifka.hu/medias/970/akoronavirus-jarvanyhatasaamagyarvallalkozasokra.pdf>).

Az ITU szerint közel 4,9 milliárd ember használta az internetet. 2019-ben még 4,1 milliárd internethasználó volt világszerte. Anővekedés annaktudható be, hogy a lezárások, iskolabezárások, valamint a hivatalos ügyintézés online-ra való áttelése, az e-kereskedelem, a banki és az egészségügyi szolgáltatások online elérhetősége váltotta ki a személyes jelenlétet. Számos kormányzat segítette lakosság azon részének digitális eszközökkel (pc, laptop, mobil telefon) való ellátását, akiknek az oktatáshoz/tanuláshoz ez szükséges volt (UK, Hollandia). Invesztáltak a technológiába. A globális internet penetráció 59%-on van világszinten. Észak-Európa 95% (első helyen áll a világon) Kelet-Európa közel a 90%-hoz. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 2,9 milliárd embernek nincs internet-hozzáférése.(statista)

<https://www.statista.com/statistics/269329/penetration-rate-of-the-internet-by-region/>

Az internethasználat valamennyi korcsoportban nőtt.

Digitális távoktatás

A COVID-19-járványra az elsődleges reakció világszerte az iskolák bezárása volt, ami negatívan hatott a diákok tanulására és közösségi életére. A karantén alatt a gyerekek kevesebb időt töltöttek tanulással, egy részük nem fért hozzá a digitális eszközökhöz és a távoktatáshoz. Nemcsak a klasszikus tananyagban való lemaradás okozott problémát, hanem kimaradtak a közös élmények és a személyes, valamint szociális készségek fejlődése is csorbát szenvedett, amelyek a jövő életpályájukhoz alapvetően szükségesek. Az együttműködésre való képességet is csökkenti a személyes és társas kapcsolatok hiánya, amely hatással lehet beilleszkedésükre és életkilátásaikra. A járványnak a mentális egészségre való negatív hatásaival is számolni kell, sokan éltek át traumás helyzeteket – szülő(k), közeli hozzátartozók, barátok elvesztése – és megtapasztalták a magányt. A mentális jólét támogatása kulcs a felzárkoztatáshoz.

Számos kormányzat segítette a lakosság digitális eszközökkel (pc, laptop, mobiltelefon) való ellátását. Az Egyesült Királyság, Hollandia komolyan invesztáltak a technológiába, hogy segítséget nyújtsanak a távolléti oktatáshoz. Az iskolabezárások és a távoktatás nagymértékű lemaradást hozott a tanulók előremenetelében. Az amúgy is hátrányos helyzetű gyerekeknél a lemaradást a járvány tovább súlyosbította. Különösen nehéz helyzetbe kerültek azok a tanulók, akik nem rendelkeztek otthon digitális eszközökkel és senki nem tudta részükre biztosítani a távolléti oktatás elérhetőségét, valamint otthon nem kaptak megfelelő segítséget a tananyag elsajátításához. A legnagyobb tudásvesztést az iskolát kezdők, illetve alsó tagozatosok között regisztrálták. Hermann Zoltán és Molnár Gyöngyvér kutatásai szerint a lemaradás akár félévnyi is lehet a fenti csoportban. Továbbá a diákok között meglévő gazdasági-társadalmi különbségeket ezek a körülmények tovább növelték, és speciális felzárkoztató programok nélkül e különbségek növekedése várható, illetve korai lemorzsolódásokhoz is vezethetnek (Fehér könyv 137. oldal).

Az otthoni szórakozás előtérbe került a személyes színház, mozi, koncertlátogatásokkal szemben, mivel nem lehetett házon kívüli szórakozási lehetőségeket választani. Sok szakmát nehéz helyzetbe hozott a pandémia. A kultúra, a sport, a fuvarozás, turizmus, vendéglátás területein dolgozók közül sokaknak új szakmát vagy megélhetőségi lehetőséget kellett találni. Pl. Akik maradtak a színház kötelékében, azoknak újra kellett teremteni a közönséggel való kapcsolatot. A színházak új streamstúdiókat építettek és átdolgozták az előadásokat a streamelt előadás igényeinek megfelelően. Sem a munka, sem a színházi élmény nem ugyanaz, mégis lehetőséget biztosított a munka folytatására, új készségek tanulására és a közönséggel való kapcsolat egy új szinten való kiépítésére, illetve megtartására.

Nemcsak a színház, a koncert, a mozi és az élő sportesemények közösségi élményterei szüntek meg, hiszen nem lehetett összegyűlni még családi szinten sem. Tiltva voltak a nagyobb konferenciák, rendezvények, korlátozták a temetéseket és esküvőket résztvevők számát. Sok idős és egyedül élő ember magára maradt. Számítalan helyen elmaradtak a nagyobb családi születésnapok, húsvéti és karácsonyi találkozók. Maradt az otthoni kikapcsolódás és szórakozás. A pandémia hatására nőtt a tévénézési idő és teret nyertek világszerte a streaming szolgáltatások. A fenntartható utazási szokások előtérbe kerültek.

Megélénkült a belföldi kirándulóhelyek felkeresése és a belföldi turizmus. Az utazási szokások megváltoztak, a nemzetközi utazások visszaestek, felértékelődött a közeli helyek látogatása (kirándulás). A cégek is az utazások helyett az online megbeszéléseket preferálták.

Társadalmi és politikai következmények

A COVID-19 számos, a személyi szabadságot érintő korlátozást hozott magával, amely lehetőséget adott autoritáriánus intézkedések bevezetésére. Komoly társadalmi viták, tiltakozások történtek a személyes szabadság és a másokért való felelősségvállalás közötti feszültség feloldására. Számos országban voltak tüntetések a kijárási korlátozások miatt és a vakcina kötelezettség ellen.

Csányi Vilmos egy interjúban (Kulcsár, 2022) úgy fogalmaz, hogy a mai világ embere maga dönti el, hogy a hatalmas információhalmazból mit fogad el és mit nem. Példaként említi a koronavírus elleni vakcinára adott sokféle reakciót. Voltak, akik alig várták a vakcinát, illetve a vírustagadók, akik szerint a vakcina felesleges és káros. A másképp gondolkodók, más életvitelűek, más hittel élő emberek könnyen ellenséggé válnak. A beépült hiedelmeket nagyon nehéz megváltoztatni, hiszen a „hívő” mindent befogad, ami erősíti, és mindent elutasít, ami gyengíthetné hiedelmét. A hiedelmek ősiek – akár kétmillió évvel ezelőtől keletkezhetnek –, ezért a logikus meggyőzés nem mindig eredményes. A hiedelemrendszer megváltoztatása reményt és célt ad az emberiségnek. Csányi kiemeli, reményteli az is, hogy a teljes tudományos világ összefogott a védekezés érdekében.

A pandémia és a háború gazdasági nehézségekhez, drasztikus áremelkedésekhez, egyre növekvő inflációhoz és az energiaárak folyamatos növekedéséhez vezettek. A világ egy gazdasági válsághelyzet, recesszió küszöbén áll, ahol az energia mellett az élelmiszerellátással is gondok lesznek. Meg kell értenünk az új igényeket, értékeket, az új megoldásokat kell keresni egyéni, társadalmi, vállalati, intézeti szinten. Mindannyiunk felelőssége, hogy mit teszünk a fenntartható jövő érdekében, és a hiedelemrendszer átformálásában a médiának is óriási szerepe van.⁵

⁵ <https://trans.info/hu/a-koronavirus-pozitiv-hatasa-6-evnyit-fejldott-a-digitalizacio-194804>).

Irodalom

- Korkman, O., Greene, S. & Hantula, K. (2020). Lifestyles After Lockdown. Sitra Studies <https://www.sitra.fi/en/publications/lifestyles-after-lockdown/>
- John Hopkins University CSSE COVID-19-adatbank és Eurostat.
- Blauer, B. (2022). Better Data for Better Governance Is Well Within Our Grasp <https://coronavirus.jhu.edu/pandemic-data-initiative/data-outlook/better-data-for-better-governance-is-well-within-our-grasp>
- Hajdú, T., Krekó, J. (2022). Koronavírus-esetszámok és -halálozás. In. Fehérkönyv könyv a Covid-19-járvány társadalmi-gazdasági hatásairól, Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat.
- A munkavállalók csaknem fele egy éven belül felmondana (2022). MMONLINE <https://mmonline.hu/cikk/a-munkavallalok-csaknem-fele-egy-even-belul>
- Brenan, M. (2020). Americans Say COVID-19 Hurting Mental Health Most <https://news.gallup.com/poll/308420/americans-say-covid-hurting-mental-health.aspx>
- V. Kulcsár, I. (2022) Interjú Csányi Vilmossal, Nők Lapja, 2022. június 8, 25-26.

Törőcsik Mária - Maksimovic Ágnes:

A NEMFOGYASZTÁS MINT ÚJ KIHÍVÁS

A fogyasztás kutatása, annak elméleti és gyakorlati vonatkozásainak elemzése régóta foglalkoztatja a közgazdászokat, főképp a marketingeseket, de a társtudományokban is kiemelt figyelmet kap, pl. a szociológiában, a kulturális antropológiában, a pszichológiában. A fogyasztói magatartás, a fogyasztói döntések összetettsége kihívást jelent a tudomány és a gyakorlat szakemberei számára. A fogyasztásról való eddigi gondolkodási irányok ma már új elemekkel bővülnek, ami a témakör differenciáltabb megközelítését is feltételezi. A fogyasztás értelmezése, összefüggéseinek feltárása napjainkban új lendületet és új aspektusokat is kapott. Egyszerre vizsgálható – és lehet gondot okozó – a túlfogyasztás, a nem kielégítő fogyasztás, az adott társadalomban elfogadott mértékű és összetételű fogyasztás változása. Tanulmányunkban azonban nem a felsorolt, egyébként nagyon fontos témakörök vizsgálatát végezzük el, hanem a nemfogyasztás jelenségét helyezzük fókuszba. Minden új kategória esetén fontos a definíció, az adott kifejezés egységes értelmezése, ami főképp az újdonságok esetében lenne kiemelt fontosságú. A kifejtésben láthatjuk, hogy a nemfogyasztás megfogalmazása nem egyértelmű, ráadásul a nemzetközi irodalomban eltérő kifejezéseket és írásmódokat is használnak, ami önmagában is elemzést érdemel. A nemfogyasztás értelmezése jelen tanulmány célja, a fogalom tartalmának kibontásával, a fogalom nemzetközi irodalomban való megjelenésének vizsgálatával.

A nemfogyasztás környezete

A fogyasztói társadalom működése mind több kritikát vált ki. Az, hogy a fogyasztás jelöli ki a társadalomban elfoglalt helyet, arra ösztökéli az embereket, hogy ne maradjanak le másoktól, minél gyorsabban megszerezzenek olyan javakat maguk is, amelyek a számukra példaadó körökben megjelennek, akár olyan termékek, szolgáltatások formájában, amikre egyáltalán nincs, vagy nem olyan minőségben, mennyiségben szükségük. Marcuse már 1990-ben átfogó társadalomkritikát fogalmazott meg, kiemelve annak következményeit, hogy a társadalom egyetlen dimenzióban értékeli az embert, ez pedig a fogyasztási dimenzió, vagyis az embert azzal azonosítják, amije van (Marcuse, 1990). Ez egy olyan hajsza, aminek keretében a ma embere egyre több olyan dolgot akar fogyasztani, ami valamikor csak a kiváltságosok számára volt lehetséges (Hankiss, 2000), és amik megszerzési vágya a többséget önkizsákmányolással a kiégésig juttatja el (Han, 2019), miközben ez egyre növeli a társadalom gondot okozó sebségét (Virilio, 2002).

Újabban ráadásul olyan globálisan is ható tényezők módosítják a fogyasztás megítélését, amelyek részben váratlanok, részben megkerülhetetlenek. Ilyen a pandémia, a klímaválság, az európai háború, de akár a száguldó infláció megjelenése is. Mindezek egyre több embert készítenek elgondolkodásra, saját fogyasztásuk újra értékelésére. A túlfogyasztás, a pazarlás, a fenntarthatóságot nem támogató döntések szélesedő körben negatív társadalmi megítélésűek. Ezekkel a folyamatokkal részben összefüggő a *nemfogyasztás témaköre*, ami

azon fogyasztók vizsgálatát célozza, akik valamilyen okból, valamilyen termékkört/márkát, valamilyen időszakban vagy tartósan, bizonyos helyszíneken nem fogyasztanak.

A nemfogyasztás jellemzően kevésbé foglalkoztatja a piaci szereplőket, vagy legalábbis nem áll elemzéseik középpontjában, sokkal inkább vizsgálják a fogyasztóikat, versenytársaik fogyasztóit, azok tulajdonságait, elvárásait. Maga a nemfogyasztás értelmezése sem egységes. Általában, klasszikusan a kimaradó fogyasztókat értik a fogalom alatt, vagyis azokat, akik *valamilyen hiány miatt nem tudnak fogyasztani*. Megjelenik még a gondolatkörben *a nem lehet/szabad fogyasztani* kategória is, amikor egy-egy szabályozás tiltja vagy korlátozza a fogyasztást, így leginkább állami beavatkozás következtében (pl. drogfogyasztás, alkoholfogyasztás tiltása) jön létre a nemfogyasztás. Ebből a felvezetésből is kiderül, hogy a nemfogyasztással való mélyebb foglalkozás több szint tartalmának kibontását igényli, valamint többféle szereplő szempontjait is szem előtt tartó vizsgálódást feltételez. Kezdjük azzal, milyen szinteken értelmezhető a nemfogyasztás, milyen szinten, milyen esetekben kerül fókuszba.

Állami, kormányzati szinten első gondolat a szabályozás, ami a társadalom megítélése szerinti káros fogyasztást gátolja, korlátozza, tiltja. Szerepet kaphat a túlfogyasztás megakadályozásában is, ha az valamiképp veszélyezteti más célok teljesülését. Megjegyezzük, hogy a fogyasztás visszafogása kedvezőtlenül is érintheti az állami növekedési célokat, ami így egymásnak ellentmondó törekvések terepe, és aminek feloldása mind ezidáig nem sikerült. *Iparági szinten* leginkább új kategóriák bevezetése kapcsán foglalkoztatja az érintetteket a fogyasztói ellenállás, a bizalmatlanság leküzdése, minél több addig nemfogyasztó meggyőzésével. *Cégek szintjén* a márkák helyzetének vizsgálata kapcsán merül fel a nemfogyasztók kérdésköre, valamint azon esetek kezelése kapcsán, amikor a márka negatív megítélése nemvásárlást vált ki (pl. gyermekmunka vádjá miatti bojkott). Az *egyén szintjén* is elemezhető a nemfogyasztás, ami részben a nem megszerezhető javak miatti kialakulásával, részben a fogyasztói felelősségvállalás miatt meghozott saját nemfogyasztási döntéssel jön létre. A fogyasztással szembeni ellenállás növekvő az emberekben, ami akár mások fogyasztásának nehezítézését is jelentheti (Zavestoski, 2002a). Az eddig vizsgált szereplők mellett a *civil szerveződések, mozgalmak* tevékenysége is figyelmet érdemel, amelyek különféle célokat kitűzve (pl. klímaválság megakadályozása, bizonyos intézkedések elleni tiltakozás, a fogyasztás kritikája stb.), ezek kifejezésére szerveznek megmozdulásokat, szerveznek tiltakozásokat (Schäfer et al., 2020). Ezek jellemzője gyakran a globalitás, számos kezdeményezés nyúl túl az országhatárokon, így egyre elkerülhetetlenebb a *globális szint* értelmezése is a folyamatok taglalásánál. Esetünkben a fogyasztásellenesség miatti szerveződés az érdekes, aminek zászlójára gyakran a fenntarthatóság kerül. Ezek a megmozdulások a békés tüntetésektől az atrocitásokig terjedhetnek (pl. szőrmebunda festékekkel való leöntése). Modern jelszó tehát a Szabadság, Egyenlőség, Fenntarthatóság...

A nemfogyasztás persze önmagában nem pozitív vagy negatív, attól függően minősíthetjük az egyes eseteket, hogy milyen helyzetek, motivációk állnak a háttérben, hogyan éli meg ezt maga a fogyasztó, milyen a döntésének közösségre gyakorolt hatása.

A nemfogyasztás értelmezése

A nemfogyasztással az etikus fogyasztás egy cselekvési formájaként már az 1990-es években foglalkoztak (Cooper-Martin & Holbrook, 1993). Több mint két évtizeddel ezelőtt, 2002-ben jelent meg a *Psychology & Marketing* folyóiratban az első, a nemfogyasztásra fókuszáló különszám Zavestoski szerkesztésében (Zavestoski, 2002b). A szakirodalomban többen is próbálják kategorizálni a nemfogyasztás alapeseteit. Cherrier és társai (2011) például három kategóriába sorolják a nemfogyasztást: szándékos nemfogyasztás – ebben az esetben tudatos döntés a fogyasztónál az, hogy nem fogyaszt valamilyen terméket, márkát; eseti nemfogyasztás – ebben az esetben nem végleges az adott termék, márká elutasítása, csupán szituatív; alkalmatlan nemfogyasztás – a fogyasztó nem képes a fogyasztásra, vagy nincs lehetősége arra különféle szabályozások miatt. Iyer és Muncy (2009) a nemfogyasztás tárgyát és célját tekintve vizsgálódott, aminek alapján négy kategóriát értelmeztek. Ha a fogyasztó társadalmi indíttatásból nem fogyaszt, és ez az elképzelés a teljes fogyasztási spektrumára kiterjed, akkor globális hatású fogyasztónak nevezik, míg, ha ez csak bizonyos márkákat, termék kategóriákat érint, akkor piaci aktivistának. Egyéni nézőpontból a szándékosan egyszerűsítők terjeszthetik ki nemfogyasztási habitusukat a teljes fogyasztási körükre, míg ha az csak bizonyos kategóriákra, márkákra vonatkozik, akkor őket nem lojális fogyasztóként értékeli.

Mind jellemzőbbek az olyan publikációk, amelyek a nemfogyasztás kérdéskörét a fogyasztói társadalom kritikájával kapcsolják össze (Lee & Seo Youn Ahn, 2016; Leipämaa-Leskinen, Syrjälä, & Laaksonen, 2014; Lee, Fernandez, & Hyman, 2009).

A nemfogyasztás értelmezésünk szerinti kifejtése első lépésként feltételezi, hogy azt a környezetet kell megvizsgálnunk, amelyben a döntéshozó működik. A nemfogyasztást egyrészt számos tényező befolyásolja, akár meghatározza, másrészt, ezen tényezők hatássúlya is eltérő, amik az adott fogyasztó habitusától függően jelennek meg a döntésekben. A *jogszabályok* meghatározzák a lehetőségeket, a kormányzati törekvéseket a *TCR* (társadalmi célú reklám) támasztja alá. Keretet ad a *kultúra*, az abban kifejeződő értékek, tradíció, az adott országban fogyasztással kapcsolatos norma, illetve akár a vallás. Befolyásolja a *korszellem* is a nemfogyasztást (lásd a kulacsot a PET palack helyett), amit a *média* közvetít és a *szociális környezet* igazol vissza. Ha közelebb megyünk gondolatban a fogyasztóhoz, akkor kiemeljük ebből a szemszögből az *idő* dimenzióját, vagyis elképzelhető, hogy a nemfogyasztáshoz vezető döntés időszakos, de lehet akár állandó is. Ilyen módon a nemfogyasztó magatartása is levezethető, hiszen a nemfogyasztása ettől lehet *habituális* vagy *szituatív*. A nemfogyasztás *tárgya* szerint is különbséget tehetünk, hiszen az eddigiekből is kiderült, hogy a nemfogyasztás kiterjedhet egy kategóriára (pl. hús), de elképzelhető, hogy adott márkára vonatkozik, vagy akár egy technológiára (pl. mikrohullámú sütő), eljárási módra (Jakopánecz, 2015). A nemfogyasztás, nemvásárlás *helyszínek* alapján is csoportosítható, például egy földrajzi egységre vonatkozhat, ami lehet egy kontinens, egy ország, egy országrész, de akár csak bizonyos terekre is. (pl. Nem lehet egy bizonyos helyen valamit fogyasztani, vásárolni, ez ütközik korlátba, vagy saját elhatározásból nem fogyasztok ott, pl. utcán nem eszem, nem váltok pénzt.)

A nemfogyasztás két nagyobb alapesetét különítjük el, az egyik a lemondás, a másik pedig a kimaradás. Ilyen értelemben a felosztásunk eltérő a fentiekben bemutatott csoportosítási logikáktól (Törőcsik, Csapó, 2021). Mint már jeleztük, a kimaradás régóta ismert jellemző, hiszen az „megszokott”, hogy valaki valamilyen hiány miatt nem fogyaszthat, míg a lemondás, mint az utóbbi években szélesebb körben megjelent magatartás, feltűnt jelenség kihívást jelent a gazdasági élet szereplői számára.

Egyértelmű, hogy a *lemondás* valamilyen választott koncepció, elképzelés, hiedelem alapján jön létre. A lemondás tehát belülről fakadó választást sugall, ami lehet átfogó koncepció része, például valaki az egészség- és környezettudatosság miatt a mindennapjai szervezésében is az adott koncepciót követi (pl. vegánság), lehet ez a fenntarthatóság, akár az önellátás jegyében való élet választása is. A lemondás azonban lehet *időszakonkénti lemondás* is. Ilyen lehet például a böjtölés, vagy bizonyos távolságok esetén az autózás helyetti vonatozás, stb. Vonatkozhat a lemondás *kategóriákra* is, például nem veszek üdítőitalokat bizonyos megfontolásokból, kiterjedhet *márkákra*, amikor egy bizonyos márkát kizárok a választható márkáim köréből, de vonatkozhat *helyszínekre* is, például bizonyos, politikailag nem elfogadható, nem biztonságosnak értékelt országokba nem utazom. Ez utóbbi eset nem átfogó koncepció, hanem inkább egyfajta averzió, vagy akár bizonyos dolgok ignorálása. Ezek a lemondást jelentő típusok létrejöhetnek elvek mellett, például egészségügyi megfontolások, vagy egy családon belül kialakult helyzet miatt, de akár kényelemből, félelemből is.

Fontos rögzíteni, hogy a lemondás nem jelent feltétlenül összességében kisebb fogyasztást, hiszen az egyik piacon elmaradó kiadás keresletet generálhat egy másik piacon, de akár új piacot is teremthet (Kim, Mauborgne, 2015).

A kimaradás is sokféle motivációt, magyarázóelvet és helyzetet magában foglaló alaptípus. A kimaradást leggyakrabban az anyagi lehetőségek hiánya magyarázza. A kimaradást okozhatja az egészségi állapot, valamilyen fizikai korlát megléte, vagy akár a kor is. Az élethelyzet, az életíven való elhelyezkedés is vezethet ide (pl. egy kisgyermekes család kimaradhat a fesztiválok forgatagából). Kimaradhat bizonyos kategóriák fogyasztásából az is, akinek nincs meg a kellő tudása, tapasztalata a fogyasztáshoz, így kirekesztődhet, pl. a digitális világból (Somogyvári, 2021). Nem érti, nem tudja, mire jó az az adott termék, esemény, hogy lehet azt élvezni, stb. A kimaradás esetében sokan az időre hivatkoznak, hogy nincs idejük a fogyasztásra, ez nyilván nagyrészt igaz is, bár tudjuk, hogy ezen a téren is képezhetők prioritások. A kimaradás oka az elérhető kínálat hiánya is lehet, hiszen nem mindenki tud például színvonalas kulturális eseményeken részt venni, mert egyszerűen nincs ilyen az elérhető közelségében. A kimaradás oka a társaság hiánya is lehet, sokan nem mennek étterembe, moziba egyedül, mert az nem szórakoztató, de ugyanígy nem mennek esetleg nyaralni, mert nincs kivel, és egyedül nem szívesen vállalkoznak rá. Legkomolyabb korlátnak a kimaradás esetén – az anyagi lehetőség mellett – az involváltság hiánya, vagyis pl. valaki nem hátrányként éli meg a kimaradást, mert nem is érdeklődik az adott tárgy, esemény, jelenség iránt.

Azt nagy biztonsággal állapíthatjuk meg, hogy a lemondás gyakorlása az esetek többségében egy viszonylagos jóléttel, akár iskolázottsággal kapcsolatos, míg a kimaradás leggyakrabban a szegénységgel, halmozottan hátrányos helyzettel mutat összefüggést.

Nemfogyasztás megnevezése a nemzetközi irodalomban

Szükségesnek látszik kitekinteni az angol nyelvű szakirodalom irányába, és legalább azt megvizsgálni, hogy milyen címszavak szerint kereshetjük a nemfogyasztásra vonatkozó tartalmakat. Két kifejezést választottunk a nemzetközi irodalomból a nemfogyasztás értelmezéséhez, a *non consumption* és az *anti consumption* kategóriákat. Megvizsgáltuk a két kifejezés megjelenési gyakoriságát, hogy lássuk a kategóriák nemzetközi érdeklődést mutató kereséseinek tartalmát. Ehhez a világ legelterjedtebb keresőmotorjának a Google-nek az adatbázisát használtuk a Google Trends szoftveres eszközön keresztül. Segítségével megállapítható adott időszakra vonatkozóan az általunk fontosnak tartott két kifejezés keresési gyakorisága. A vizsgálat a különböző írásmódokra is kiterjedt (*anti-consumption*, *anti consumption*, *anticonsumption* és *non-consumption*, *non consumption*, *nonconsumption*), hiszen a szakirodalomban nincs konzisztens írásmódja a két kifejezésnek.

A Google Trends segítségével a Google tényleges lekérdezéseit látjuk, egy nagyrészt szűrés nélküli mintát. Az adatok kategorizáltak a keresési lekérdezések témája alapján és összesítettek (csoportba rendezettek). Lehetőséget biztosítanak a globális szinten való érdeklődés elemzésére, a keresések ábrázolására. A minta, ami a Google Trends kutatásban felhasználásra került nem valós idejű adatokat összegez, hanem a 2004-től kezdődő és a keresés előtt 36 órával lezáruló időtartamból származik.

Az adatokból készített minta az összes Google-keresés reprezentatív adathalmazát használja fel. A lekérdezések idejéhez és helyéhez normalizálja a keresési eredményeket, tehát a rendszer minden egyes adatpontot eloszt az általa jelképezett földrajzi hely és időintervallum összes keresésével, hogy összehasonlítsa relatív népszerűségüket. A kapott eredményt ezután 0-tól 100-ig terjedő skálán helyezi el olyan módon, hogy az adott témakört az összes témakör összes kereséséhez viszonyítja. Megjelennek a keresőben úgynevezett szabálytalan keresési tevékenységek is, például automatizált keresések vagy lekérdezések, amelyek a keresési eredmények spameléseire, nem valós keresésre utalhatnak. Ezeket a kereséseket a Google Trends biztonsági okokból megőrzi, így az adatok nem tükrözik tökéletesen a keresési tevékenységet. A Google Trends kiszűri a keresések bizonyos típusait, ilyen például a néhány személy által elvégzett keresés, ismétlődő kereséseket, ugyanazon felhasználó által rövid időn belül megismételt kereséseket, speciális karaktereket, aposztrófokat tartalmazó lekérdezéseket. A Trends csak a népszerű kereséseket mutatja, ezért az alacsony keresési forgalmat produkáló keresőkifejezéseket nullaként jeleníti meg. Jelen kutatás, a Google Trends által biztosított módszertan és útmutató alapján került leírásra és a továbbiakban kidolgozásra.

Céljainknak megfelelően a Google Trendsben a keresések időhorizontját és földrajzi behatárolását a lehető legszélesebbre állítottuk, ami így globálisan 2004. január 1-től értelmezhető. A kutatás 2022. március 26-ig tartó időszakot öleli fel. Figyelembe véve a Google Trends keresési eredményeit a *non consumption* és az *anti consumption* kifejezésekre (2004. január – 2022. március), azt láthatjuk, hogy az összes keresés tekintetében a *non consumption* a legnépszerűbb. Idősoros megfigyeléssel pedig azt mutathatjuk ki, hogy a *non consumption* keresései 2009-től emelkednek szignifikánsan az *anti consumption* kereséseinek számai

főlé. A Google találati listán – 2022. március 29-én – általánosságban az anti consumption kifejezésre nagyjából 3 800 000 000 találat, míg a non consumption nagyjából 5 220 000 000 találat érkezett.

A Google Trends lehetőséget nyújt adott keresési kifejezésekhez kapcsolódóan annak megállapítására is, hogy azokat milyen típusú kontextusban használták a felhasználók, abban az esetben, ha egy vagy több jelentéssel bíró szóra keresünk. Bizonyos kategóriába sorolva a szó megfelelő változatához tartozó adatokat kapjunk. A kifejezésre kereső felhasználók így témakörökre is rákereshetnek, amelyben a pontozás relatív skálán történik, 100 a leggyakrabban keresett témakört jelöli; az 50 a fele olyan gyakran keresett, és így tovább. Ez alapján a kapcsolódó keresési témakörök szempontjából a non consumption esetében a fogyasztás (100), az elektromos energiafogyasztás (19), az energia (17) kerül előtérbe. Míg az anti consumption esetében a fogyasztás (100), az alkoholos ital (16), fogyasztásellenesség (16), a három legnépszerűbb társítás.

További vizsgálódás történt a Google találati listán 2022. március 29-én. Szigorított szűrést alkalmazva a „non consumption” kifejezést idézőjelek közé helyezzük, így a megtalálható pontos kifejezés szerepel, esetleg előtte vagy utána szereplő szavakkal, például „non consumption energy”. A Google keresőjében szigorított módszerrel az „anti consumption” kifejezésre nagyjából 113 000 találat, az „anti-consumption” kifejezésre 56 700 találat, míg az „anticonsumption” nagyjából 72 500 találat adódott. A „non consumption” kifejezésre nagyjából 237 000 találat, a „non-consumption”-ra nagyjából 135 000, míg a «nonconsumption»-ra nagyjából 37 600 találat érkezett 2022. március 30-án.

A Google találataiból és a Trends adatokból is látható, hogy a „non-consumption” és a „nonconsumption” kifejezésekre csekély a találat és a kapcsolódó lekérdezés. A fent megadott idézőjellel bővített, szigorított feltételeket a Google Trends rendszerében is megvizsgáltuk, kategóriákra bontva a keresett kifejezéseket. Markánsan a fogyasztás kategóriájába sorolja a Trends a megadott kifejezéseket a 2004. 01. 01 – 2022. 03. 29. közötti időszakot vizsgálva.

Összefoglalás

A nemfogyasztás vizsgálata új lendületet kapott, amikor nagyobb számban jelentkeztek azon fogyasztók, akik önként mondanak le a fogyasztásról. Az, hogy megengedhették volna maguknak a fogyasztást, de mégsem tették, egy új jelenség, főképp, ha a háttérben húzódó motivációkat vizsgáljuk. A koncepciózus nemfogyasztás valódi kihívást jelent a gazdasági, de akár a politikai szereplőknek is, hiszen ez olyan változó környezetet hoz létre, amiben más erőterek keletkeznek, mint korábban. Kiemelkedő a fenntarthatóságra, a környezet- és állatvédelemre, a klímaváltozás megfékezésére tett hivatkozás, ami nem csupán a fogyasztáshoz való viszony kifejeződését jelenti, hanem a fogyasztáson túlmutató folyamat jelzője is. További vizsgálatot igényel az, hogy a nemfogyasztással terhelt kategóriák helyett vajon a fogyasztó mást fogyaszt-e, ha igen, abból kevesebbet-e, kisebb környezeti terhelést jelentőt-e, ami összességében kisebb fogyasztást eredményezne.

Egyre izgalmasabb tehát a nemvásárlás/nemfogyasztás okainak, motívumainak vizsgálata. Két alapesetét különítettük el a fogyasztók szempontjából, a lemondást és a kimaradást. A kimaradás általában egy hiányhelyezethez kapcsolódik (nincs idő, pénz, tudás, társaság, stb.), míg a lemondás forrása a saját vállalt döntés. Ez a közelítés eltér a vizsgált nemzetközi irodalmakban megfogalmazott kategorizálásoktól, de jól alkalmazhatónak tűnik. Felvetettük a kirekesztődés kérdéskörét is a nemfogyasztás kapcsán, ami ugyan a fogyasztó valamilyen hiányhelyzetéből adódik (vagyis az általunk megfogalmazott kimaradás kategóriába tartozik), de ez azért következik be, mert a társadalom nem tesz, vagy csak keveset e hátrány leküzdésére (pl. a digitális kultúrában való eligazodás), így kvázi kizorítja az adott csoportot a vizsgált fogyasztásból, ezért hátrányba kerül.

A fogalmak nemzetközi irodalmakban való megnevezése, azok tartalmának vizsgálata sokrétű tapasztalattal bővítette az eddigi gondolatainkat. Tovább kell bővítenünk ezek szerint a kutatások spektrumát azzal a vonatkozással, hogy vajon a nemfogyasztás passzív, inkább tényyszerű vonatkozású (non consumption), vagy cselekvést kiváltó, aktív jellegű (anti consumption). A két angol kifejezés kiterjesztett vizsgálatával (anti-consumption, anti consumption, anticonsumption és non-consumption, non consumption, nonconsumption) a leginkább elterjedt írásmódokra is határozott eredményt kaptunk, vagyis ily módon angol nyelvű publikációkhoz az anti consumption és a non consumption alkalmazását javasolhatjuk.

Irodalom

- Cherrier, H., Black, I. R., & Lee, M. (2011). Intentional non-consumption for Sustainability. *European Journal of Marketing*, 45(11/12), 1757–1767. <https://doi.org/10.1108/03090561111167397>
- Cooper-Martin, E., & Holbrook, M. (1993). Ethical consumption experiences and ethical space. *Advances in Consumer Research*, 20(1), 113–118.
- Han, B.-C. (2019). *A Kiegészítő Társadalma*. Budapest: Typotex.
- Hankiss, E. (2016). *Proletár Reneszánsz: Tanulmányok Az Európai Civilizációról és a magyar társadalomról*. Budapest: Helikon.
- Iyer, R., & Muncy, J. A. (2009). Purpose and object of anti-consumption. *Journal of Business Research*, 62(2), 160–168. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.023>
- Jakopánecz, E. (2015). *A fogyasztói ellenállás*. PhD disszertáció. Pécsi Tudományegyetem, Kézirat.
- Kim W. Ch. & Mauborgne, R. (2015). *Blue Ocean Strategy, Expanded Edition: How to Create Uncontested Market Space and Make the Competition Irrelevant*. Boston: Harvard Business Review Press.
- Lee, M. S. W., Fernandez, K. V., & Hyman, M. R. (2009). Anti-consumption: An overview and research agenda. *Journal of Business Research*, 62(2), 145–147. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.021>
- Lee, M. S. W., & Seo Youn Ahn, C. (2016). Anti-consumption, Materialism, and Consumer Well-Being. *The Journal of Consumer Affairs*, 50(1), 18–47. <https://doi.org/10.1111/joca.12089>

- Leipämaa-Leskinen, H., Syrjälä, H., & Laaksonen, P. (2014). Conceptualizing non-voluntary anti-consumption: A practice-based study on market resistance in poor circumstances. *Journal of Consumer Culture*, 16(1), 255–278. <https://doi.org/10.1177/1469540514521082>
- Marcuse, H., & Józsa, P. (1990). *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Schäfer, Chr., Frick, K., Gürtler, D. (2020). Globale Konsumproteste. Rebellion zwischen Hoffnung und Hype. GDI Studie Nr. 49, Rüschlikon/Zürich
- Somogyvári, M. (2021). A Pénzügyi Kirekesztődés a digitális Fizetési Térben. *Hitelintézet Szemle*, 20(4), 65–86. <https://doi.org/10.25201/hsz.20.4.6586>
- Törőcsik, M., & Csapó, J. (2021). A nemfogyasztás/Nemvásárlás Motivációi, értelmezése a Turizmusban. *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*, 52(1), 42–55. <https://doi.org/10.14267/veztud.2021.1.04>
- Virilio, P. (2002). *Az információs bomba*. Budapest: Mágus Design Stúdió Kft, 148 p.
- Zavestoski, S. (2002a). The social-psychological bases of anticonsumption attitudes. *Psychology & Marketing*, 19(2), 149–165. <https://doi.org/10.1002/mar.10007>
- Zavestoski, S. (2002b). Guest editorial: Anticonsumption attitudes. *Psychology and Marketing*, 19(2), 121–126. <https://doi.org/10.1002/mar.10005>

László Mónika:

A SIKER TÁRSAS TERMÉSZETE

A siker kollektív természetéből következik, hogy az egyéni teljesítmény akkor válhat sikerré, ha a közösség számára láthatóvá válik. Jól példázza ezt John Maloof és Vivian Maier fotóinak története¹.

2007-ben, amikor John Maloof kitette a pontot könyve végére, elégedetten dőlt hátra. Már csak egyetlen feladat állt előtte, mégpedig az, hogy lakóhelye történetét bemutató munkájához megfelelő illusztrációkat találjon. Ezért ellátogatott Chicago bolhapiacára, ahol megvásárolt egy doboznyi érdekesnek ígérkező fotónegatívot. Otthon aztán alaposabban is szemügyre vette a doboz tartalmát és némiképp bosszankodva állapította meg, hogy nincs köztük olyan kép, ami könyve illusztrációjaként használható. Emiatt a doboz a gardróbban landolt. Maloof jó néhány hónapig egyáltalán nem foglalkozott a dobozokban porosodó harmincezer fotónegatívval. Már csak azért sem, mert a Google keresési találatai semmit sem árultak el az ismeretlen fotósról. Nagyjából egy évvel később, egy rendrakásnak köszönhetően a doboz ismét Maloof elé került és újból rákeresett a fotós nevére. Ezúttal egyetlen találatot kapott, a *Chicago Tribune* oldalán, ahol egy rövid nekrológban számoltak be az addig ismeretlen fotós, Vivian Maier halálhírérl. Maloof megrendülésében úgy döntött, hogy emléket állít az ismeretlen fotósnek, ezért digitalizálni kezdte a negatívokat. Egy nap, amikor már elegendő képet beszkenelt egy fotóblog indításához, közzétette ezeket².

Kezdetben a blogot csak néhányan látogatták, nem mutatkozott túl nagy érdeklődés a képek iránt. Egészen addig, amíg Maloof néhány képet egy másik online felületen, egy képmegosztásra specializálódott oldalon is meg nem osztott. Maloof legnagyobb meglepetésére a műkedvelő és amatőr fotósokból álló közösség, szinte egyik napról a másikra, felkapta a képeket. Néhány hónap alatt elég komoly ismertségre és elismertségre tettek szert az addig teljesen ismeretlen fotós képei. A népszerűség növekedésével együtt pedig egyre többen szerették volna megismerni az addig ismeretlen fotós személyét és történetét. A fokozódó érdeklődés hatására Maloof nyomozni kezdett. Kutatómunkájának köszönhetően újabb és újabb részletek derültek ki Vivian Maier életéről, emellett még több – nagyjából 150 ezer – negatív került elő. Maloofnak pedig be kellett látnia, hogy ekkora anyag feldolgozásával egyedül nem boldogul. Ezért több, nagy hírnévnek örvendő múzeumot és galériát is felkeresett, de próbálkozásai rendre kudarcba fulladtak. Miért is vették volna komolyan ezek az intézmények az ismeretlen fiatalembert, aki még egy nála is ismeretlenebb amatőr fotós negatívjaival házal?

Azonban Maloof nem adta fel. Ráerősített az online jelenlétre, illetve ezzel egyidőben az első, Vivian Maier fotóit bemutató kiállítást is megszervezte – ezt később közel száz követte világszerte³. Maloof kitartásának és az egyre gyarapódó követőtáborának köszönhetően, végül felkeltette a New York-i *The Howard Greenberg Gallery* érdeklődését. A kölcsönös

¹ Lásd Vivian Maier timeline: Breaking down the years-long battle over the photographer-nanny's work <https://www.chicagotribune.com/entertainment/museums/ct-ent-understanding-vivian-maier-saga-cb-0818-20190822-exgyf4di5retljkyq62cdllgm-story.html> Utolsó megtekintés 2021. 11. 17.

² Lásd Vivian Maier - her discovered work <http://vivianmaier.blogspot.com> Utolsó megtekintés 2021. 11. 17.

³ Lásd Vivian Maier munkáiról készült honlap – események aloldal <http://www.vivianmaier.com/exhibitions-events/> Utolsó megtekintés 2021. 11. 17.

érdeklődésből megállapodás született, melynek értelmében a galéria intézi a fotók eladását. John Maloofot pedig manapság a világ nagyjából teljes fotós és galerista társadalma irigylili a hagyaték felfedezéséért. A hagyaték digitalizálása sem állt le, Maloof eddig négy albumot adott ki Maier képeiből, kiállításokat szervez és folyamatosan adagolja az újabb és újabb képeket különböző online felületeken. Az eseményekről egy dokumentumfilm is készült, amelyben Maloof elmeséli világgraszoló fotótörténeti felfedezésének történetét, illetve beavatja a nézőt a Vivian Maier személye körüli nyomozásába is. A dokumentumfilm számos elismerést kapott, köztük Oscar-díjra is jelölték⁴.

John Maloof története markánsan megmutatja a siker társas természetét és jellemzőit. Egyrészt, a teljesítmény szükséges, de nem feltétlenül elégséges a közösség elismerésének megszerzéséhez. A teljesítményeket – legyen szó egy állás elnyeréséről vagy az év borászának kiválasztásáról vagy fotók kiállításáról – más emberek, szakemberek értékelik, akiknek ítéleteit kognitív torzítások, elfogultságok és aktuális tapasztalatok is befolyásolják. Jól példázzák ezt a zenei versenyek, ahol a később meghallgatott férfi versenyzőnek nagyobb esélye van a győzelemre, mint az elsők között meghallgatott nőnek (Ginsburgh, 1996). A sorrendiség azonban nemcsak a zenei versenyek, hanem az állásinterjúk kimenetelét is befolyásolhatja. A később meghallgatott jelentkező nagyobb valószínűséggel nyeri el a meghirdetett, betöltendő pozíciót. Ennek oka Barabási (2018) szerint, hogy a teljesítmény korlátossága miatt feltételezhető, hogy minden jelentkező hasonlóan kvalifikált, emiatt a tartalom (a mi) és a résztvevők (a ki) kevésbé fontosak, mint a sorrend (mikor). Ez alapján úgy tűnik, hogy az értékelési folyamatok meglehetősen önkényesek. Ugyanakkor, Barabási az adatok elemzése során arra a következtetésre jutott, hogy ezen tényezők hatása felülírható, amennyiben megfelelő szintű teljesítménnyel rendelkezünk és kitartóan próbálkozunk. John Mallof kitartásának pedig vitathatatlan szerepe van abban, ahogy Vivian Maiert manapság a 20. század egyik legfontosabb „street” fotográfusaként emlegetik. Azonban a projekt sikeréhez mások is kellettek. Ahogy azt Maloof esete is megmutatta, nem feltétlenül a sűrűn behálózott középpontokban elhelyezkedő intézményekhez vagy egyénekhez való kapcsolódás segíti az érvényesülést. Hiszen Maloof a művészeti szféra nagy hírnévnek örvendő és a terület hálózati csomópontjában elhelyezkedő intézményt is felkeresett, de próbálkozásai rendre kudarcba fulladtak. Míg sikeréhez a hozzájuk képest periférián elhelyezkedő műkedvelő és amatőr fotósokból álló közösséghez való kapcsolódás elengedhetetlen volt. Ennek oka, hogy a hálózati csomópontokban elhelyezkedő egyének vagy intézmények a status quo fenntartásában érdekeltek és kevésbé nyitottak az újításokra, újdonságokra (Centola, 2021).

Ahogy arra Vivian Maier fotóinak története is rámutat, ha az egyéni teljesítményt elismerésre akarjuk váltani, akkor láthatóvá, mások számára érzékelhetővé kell tennünk, és kitartóan próbálkozzunk. Az érvényesülés szempontjából az is meghatározó, hogy a megfelelő hálózati csomópontokhoz kapcsolódjunk, és a megfelelő pozíciót foglaljunk el egy hálózatban. A probléma csak az, hogy az érvényesülni kívánó emberek egy jórésze is ugyanezt teszi, és az is valószínűsíthető, hogy számos hasonló kvalitásokkal rendelkező

⁴ Lásd Vivian Maier munkáiról készült honlap – film aloldal <http://www.vivianmaier.com/film-finding-vivian-maier/> Utolsó megtekintés 2021. 11. 17.

ember igyekszik bekapcsolódni a hálózatokba, az érvényesülés érdekében. De vajon milyen más tényezők befolyásolják, hogy a kiválók között ki lesz az első?

Kompetencia, rokonszenv és láthatóság

A valóságban létező bonyolult (hálózatos) rendszerek többségében minden pontnak van egy egyedi tulajdonsága, alkalmassága. Ez azt jelenti, hogy két azonos számú kapcsolattal rendelkező pont közül a nagyobb alkalmassággal rendelkező ponthoz nagyobb valószínűséggel kapcsolódik egy másik, és így az előbbi kapcsolatainak száma gyorsabban növekszik (Barabási, 2018). Vagyis, a gazdag egyre gazdagabb, az ismert egyre ismertebb és a sikeres egyre sikeresebb lesz. Ez nem új keletű jelenség, már Máté evangéliumában is találkozhatunk a leírásával: *„Mert mindenkinek, akinek van, adatik, és bővelkedni fog, attól pedig, akinek nincs, még az is elvétetik, amije van.”* (Máté, 25:29). Az elmúlt száz évben a legkülönbélebb tudományterületek képviselői felfigyeltek a jelenségre, a fizikától kezdve a közgazdaságtanon át a szociológiáig. A szociológiai szakirodalomban Robert Merton (1988) nyomán Máté-hatásként ismert a jelenség. Adódik a kérdés, ha a siker a korábbi sikerek függvénye, akkor hogyan lesz valaki egyáltalán sikeres, hogyan szerezhető meg a kezdő lökés?

A befolyásolás szociálpszichológiájának néhány alapelvét – így a rokonszenv, a társadalmi bizonyíték elvét – saját érvényesülésünk szolgálatba állítva szert tehetünk arra a bizonyos kezdő lökésre (Barabási, 2018). A rokonszenv elvének jelentőségét Adam Grant szervezeti pszichológus is megtapasztalhatta akkor, amikor mindössze 26 évesen előadást kellett tartania az amerikai légierő ezredeseinek az együttműködésre épülő szervezeti modell előnyeiről. A Grant-nél jóval idősebb hallgatóság két csoportban, kétszer négy órában vett részt az előadásokon. A résztvevők a képzési napok végén írásban értékelték az előadót és az elhangzottakat. *„Több értékes információ hangzott el a közönség soraiból, mint az előadótól”* – ilyen és ehhez hasonló visszajelzések érkeztek az első csoport tagjaitól, gyakorlatilag éretlen tacsónak minősítették Grantet (Grant, 2013:172). Míg a második csoport tagjai dicsérték szakértelmét, dinamizmusát és előadói képességeit. A gyökeresen eltérő vélemények oka az volt, hogy bár a két előadás szinte szóról-szóra megegyezett, Grant az első csoport visszajelzései alapján egyetlen dolgon változtatott: a bemutatkozásán. *„Ahelyett, hogy magabiztosan beszámoltam volna az általam elért eredményekről, egy jóval erőtlenebb, önkritikus megjegyzéssel indítottam: Tudom, hogy néhányan most mire gondolnak: Mit tanulhatok egy 12 éves előadótól? Egy hosszú másodpercnyi kínos csend – lélegzet-visszafojtva vártam. Aztán kitört a nevetés.”* (Grant, 2013:174). Grant nem a szaktudását bizonyító tényeket sorolta, nem a szakmai kompetenciáit hangsúlyozta, hanem a sebezhető, emberi oldalát mutatta meg, és így el tudta nyerni a közönség szimpátiáját.

Grant személyes tapasztalatai egybevágóan Amy Cuddy és társainak (2011) kutatási eredményeivel, ami szerint az első benyomások alapján hozott ítéleteinkben két szempont játszik döntő fontosságú szerepet: a bizalom és a hozzáértés. Gyakran feltételezzük, hogy a kompetencia a legfontosabb tényező, ezért az első találkozáskor hajlamosak vagyunk erre helyezni a hangsúlyt. Ezzel szemben Cuddy és munkatársai kutatásai bizonyítják, hogy a

bizalom és a rokonszenv kialakulása fontosabb tényező. Ugyanis ahhoz, hogy kompetenciánkat, szakértelmünket mások elismerjék elengedhetetlen bizonyos mértékű bizalom és szimpátia.

Salganik és munkatársai (2006) a népszerűség és a siker összefüggéseit vizsgálva jutottak arra a következtetésre, hogy az alkalmasságot átmenetileg felülírhatja a társas befolyás – esetünkben a népszerűség –, de csak átmenetileg. A társadalmi bizonyíték elve hatásmechanizmusának működését Barabási (2018) Arnout kísérletének bemutatásával szemlélteti. Bár Arnout vizsgálatai alapján úgy tűnik, hogy önmagában a társadalmi bizonyíték elvének alkalmazása még nem garancia a sikerre. Az azonban kijelenthető, hogy a mások számára is érzékelhető elismerések bizonyos mértékben hozzájárulhatnak a sikerhez, mint ahogy a népszerűség is. Ennek oka az Barabási magyarázata szerint, hogy *„a preferenciális kapcsolódás[...]*nem önmagában működik, szükséges hozzá a termék alkalmassága is.” (Barabási, 2018:150). Ez azt jelenti, hogy ha két csomópont egyformán elérhető és látható egy hálózatban, akkor kizárólag az alkalmasságukon fog múlni, hogy melyik szerez több kapcsolatot. A skálafüggetlen hálózatokban pedig éppen ez adhat esélyt a később érkezők érvényesüléséhez: a kiválóság utat tör magának, ha a preferenciális kapcsolódás és a teljesítmény összhangban van.

De vajon mi a helyzet amikor nem egy ember, hanem egy csapat érvényesüléséről van szó? Ez a kérdés különösen fontos lehet a hálózatos társadalmak korábban, ahol a versengés barát-ellenség szemantikáját egyre inkább felváltja az együttműködés logikája (Castells, 1996). Ahhoz, hogy egy csapat esetében a siker valószínűsíthető legyen fontos, hogy a csoport tagjainak kompetenciái kiegészítsék egymást, illetve a csoport szociometriáját erős és gyenge kötéseknek egyaránt jellemezniük kell. Mint ahogy egy sikeres csapathoz egyensúlyra, együttműködésre és megfelelő vezetésre is szükség van. Bár kiemelkedő teljesítmények gyakran csapatmunkában születnek, azonban az esetek többségében mégis egy valaki aratja le az érte járó jutalmat. A csapatmunkáért járó elismerések eloszlását nem feltétlenül és nem kizárólagosan az egyénileg befektetett munka megoszlása határozza meg. *„Az, hogy végül ki kapja az elismerést, egyértelműen a gazdag gazdagabb lesz elv alapján dől el, amely jelenséggel a siker minden dimenziójában találkozhatunk... A preferenciális kapcsolódás...nem korlátozódik a bevételre, a láthatóságra és a hivatkozások számára. Az elismeréseknél ugyanúgy kifejti hatását.”* (Barabási, 2018:195). Ebből pedig az is következik, hogy a csapatmunka veszélyeztetheti az egyéni érvényesülést, hiszen az elismerés javát a csapat leginkább látható, már korábbi sikereket birtokló tagja kapja. Ha pedig ez így van, akkor személyes érvényesülési stratégiánk alakításakor érdemes ezt szem előtt tartanunk. Az első sikerek megszerzéséhez, kezdő lökésként érdemes egy, a területén már sikeres szakember vezette csapathoz csatlakozni. Azonban a kezdő lökés megszerzése után érdemesebb a csapatot elhagyni, saját pályát és saját szakértői területünket kialakítani.

A kutatási eredményeket összegezzhetjük úgy, hogy végül is a *„sorsunkat az formálja, hogy miként viszonyulunk a magas minőségű munkához és a tehetséges emberekhez.”* (Barabási, 2018:228). A bennünk rejlő potenciál kibontakozását pedig jelentős mértékben támogatja, ha bekapcsolódunk a hálózatokba és megtanulunk másokkal együttműködni. Ugyanakkor, mind az egyéni, mind a csapatmunka teljesítményének elismerésében kiemelt szerep jut a percepciónak. Emellett azzal is kalkulálnunk kell, hogy az észlelést szubjektív, gyakran

személyes elfogultságok és előítéletek torzítják. Ez tetten érhető a nők és férfiak fizetésének különbségeiben éppúgy, mint a nők csapatban végzett munkájának elismerésében. A hálózatos társadalomban az együttműködés, a csapatmunka – még ha időben változó összetételű csoportokról is van szó – több mint kívánatos. A kutatások azonban arra is rámutatnak, hogy a társadalom bünteti a másokkal együttműködő nőket, legalábbis a tudományos szférában egész biztosan. Erre utalnak például Heather Sarson (2017) kutatási eredményei is, amely szerint az egyedül dolgozó nőknek közel azonos esélye van az előrelépésre, mint férfi kollégáiknak. Minden egyes publikáció 8-9 százalékkal növeli a végleges professzori állás elnyerésének esélyét, bármilyen nemű is legyen a pályázó. Azonban ha a publikáció társszerzőkkel együtt, közös munka eredményeként jelenik meg, akkor a nők esetében nem hogy nem növeli meg a végleges professzori kinevezés valószínűségét, hanem egyenesen csökkenti ennek esélyét.

Egy olyan piacon, ahol a jó minőségű termékek nem tudják magukat megkülönböztetni a rossz minőségűektől, ott nem lehet őket magasabb áron eladni. Ezért nem éri meg jó minőségű termékeket (feltehetően nagyobb költséggel) előállítani, illetve eladásra kínálni. Ennek végeredményeképp végül csak a rossz minőségű tragacsok maradnak a piacon (Akerlof, 1970). Ezért egy olyan piaci környezetben, ahol az információ eloszlása aszimmetrikus, a reputáció – mely gyakran épp a márka fogalmán keresztül fejeződik ki – különös jelentőségre tesz szert. Ugyanis információs aszimmetria esetén a vevő számára alapvető dilemma, hogy megbízhat-e az eladóban vagy attól kell tartania, hogy az eladó eltitkol előle valamilyen fontos információt. A kontraszelekció problémájára pedig a reputáció, a jó piaci hírnév megléte megoldást jelenthet. A reputáció csökkenti a kétértelműséget egy egyén, egy csoport vagy egy intézmény várható jövőbeli magatartásával kapcsolatban, illetve arra is utal, hogy birtoklója múltbeli teljesítményét hogyan értékeli mások. Ugyanakkor a jó hírnév erőforrásként is felhasználható birtokosa pozíciójának megőrzésére vagy javítására (Kristóf, 2014). Az érvényesüléshez vezető út egy karrierív lépései – mint amilyen egy állás vagy megbízás megszerzése –, illetve az ehhez kapcsolódó tárgyalási folyamat tipikusan olyan szituáció, amelyre az információk aszimmetrikus eloszlása jellemző. Ebből az is következik, hogy a sikeresség szempontjából nemcsak a hálózatokba való bekapcsolódás tényének, az alkalmasságnak és a kitartásnak van jelentősége, hanem annak is, hogy hogyan tesszük láthatóvá teljesítményünket mások számára. Hiszen a láthatóság éppúgy jelenthet pusztán pozitív vagy negatív előjelű ismertséget, mint az ismertség és elismertség együttesét.

Irodalom

- Akerlof, G. A. (1970). The market for “lemons”: Quality uncertainty and the market mechanism. Uncertainty in economics. *The Quarterly Journal of Economics*, 84(3), 488-500
- Barabási, A. L. (2018). *A képlet – A siker egyetemes törvényei*. Budapest: Libri
- Centola, D. (2021). *Change. How to Make Big Things Happen*. New York: Little, Brown Spark.
- Cuddy, A., Click P., Beninger A. (2011). The dynamics of warmth and competence judgments, and their outcomes in organizations. *Research in Organizational Behavior*, 31, 73-98.
- Grant, A.M. (2013). *Adni és kapni – A siker rejtett dinamikája*. Budapest: HVG Könyvek
- Kristóf, L. (2014). *Véleményformálók. Hírnév és tekintély az értelmiségi elitben*. Budapest: L'Harmattan
- Merton, R. K. (1988). The Matthew Effect in Science, II: Cumulative Advantage and the Symbolism of Intellectual Property. *The University of Chicago Press Journals* 79(4), 606-623
- Salganik, M. J., Dodds P. S., Watts D.J. (2006). Experimental Study of Inequality and Unpredictability in an Artificial Cultural Market. *Science*, 311(5762), 854-856
- Sarson, H. (2017). Recognition for Group Work: Gender Differences in Academia. *American Economic Review*, 107(5), 141-145

Rosa Susanna D. Nhancale:

**AZ M-LEARNING ÉS A TECHNICIZMUS.
KRITIKAI ÉSZREVÉTELEK A HAGYOMÁNYOSTÓL
ELTÉRŐ TUDÁSÁTADÁSI MÓDSZEREKRŐL A
FELNŐTTKÉPZÉS TERÜLETÉN, SZAKIRODALOM
ELEMZÉS ALAPJÁN. 1. RÉSZ**

Bevezetés

A technicizmus az oktatásban betöltött szerepe kapcsán sokszor sugall értékmentességet, sőt neutrális álláspontot, holott a tudásszerzés a felnőtt élet során minden mozzanatában egyértelmű értékválasztás.

A kutatási erőfeszítések szisztematikussága kizárja a rövidtávú gondolkodást az oktatást érintő digitalizációs tendenciák kapcsán. Egy gazdag forrásanyag feldolgozása, amelyben az átfogó visszajelző rendszerekkel operáló longitudinális kutatásokra helyeződik a hangsúly, ma a legpontosabb előre jelzője lehet a felnőttoktatást érintő változási modellek kibontakozásának, amelyeket a digitalizáció ösztönöz.

A kutatóközösségnek felelőssége mutatkozik abban, hogy kutatások által alátámasztott véleményt formáljon a kérdésben. A fluidnak tűnő átmenet a képzési platformok és a hozzájuk kötődő tudásátadási módszerek között, előhív egy sürgető igényt, miszerint fogalmakkal és képességekkel kell támogatni azokat a döntéseket, amelyeket a felnőttképzésbe belépő egyének meghoznak.

A hagyományos tudásátadási eszközkészletet mozgósító, az 1970-es évek óta fejlődő e-learning, és az ezredfordulón demokratizálódó vezeték nélküli és internet alapú technológia szabványai által dominált mobil alapú képzési környezetek, változások változtatják felnőttképzést. A *mobil learning* szükségszerű következménye volt annak a változásnak, amit a telekommunikációs eszközök széles körű elterjedése jelentett. A strukturált tudás megosztásának lehetőségeiben a mobilplatformok szerepvállalása természetesnek tűnhet, de andragógiai szempontból a platform tartalmi kihasználhatósága közel sem végtelen, képzési környezetnek pedig az esetek nagyobb részében elégtelen.

**A tudományos konszenzus a technicizmus oktatásban betöltött mai
szerepéről**

A tudományos igényű válaszok, amelyeket a kutatóközösség az m-learning térnyerésére adhat, azt a korszellemet képviselik, amelyben a jelenség megszületett, befolyást szerzett, meghódította a tudásátadási közegek egy részét, és alternatívákat szolgáltat (a technológia eszközkészletével) a tantermi gyakorlatra, illetve az e-learning alapú strukturált moduláris oktatási rendszerekre.

A szakirodalom-elemzés, mint formális vizsgálati keret lehetőséget ad az olvasó számára arra, hogy valóban áttekinthesse a témára válaszul született néhány megállapítást, és saját pedagógiai/andragógiai tapasztalatába illessze mindezen következtetéseket. Írásom a szakirodalmak ajánlásán túl, a szövegek gondolkodásbeli erőit, forrásfeldolgozási módszertanát, a téma szempontjából releváns elemzéseit is kiemeli, így kapaszkodókat ad ahhoz is, hogy a fogalmak, amelyek a jelenség értelmezésének fundamentumát adják, miként viszonyulnak egymáshoz. Itt kap szerepet a technicizmus képzési környezetre reflektáló jelensége, amely magyarázó elve számos összehasonlító elemzésnek.

A gondolatmenet része olyan megállapítások forrásának igazolása is, ami az oktatás kulturális beágyazottságát a technicizmussal veti össze, illetve a képzési folyamat értékelésének azon részére is figyelmet fordít, hogy a tudomány szempontjából miért gyorsult fel ilyen rendkívüli módon az oktatást érintő fejlődés üteme, és miként váltak a tanulási módszerek (mikrotanulás) és az új képzési közegek (LMS - Learning Management System) hétköznapivá úgy, hogy tudományos konszenzus nem jött létre a hasznosságukról és az oktatási-képzési környezetbe való implementálhatóságukról. Mindez magyarázatot szolgáltathat arra a kihívásra, ami a tudásipar oktatási szegmensét az m-learning térnyerése kapcsán érte.

Jánosy Orsolya egy 2015-ös OECD-tanulmány alapján megállapítja: „A tanulási ökoszisztémák négy szintjét: a mikroszintet, amelyen a szűkebb tanulási környezet, a tanulóközösség, tananyag, pedagógia és a források összessége értendő; egy átfogóbb tanulási környezet szintjét, amely lefedi az azonos irányítás és pedagógiai mag köré épülő mikroszinteket; a mezoszintet, amely már magában foglalja a tanulási környezethez kapcsolódó közösségeket, együttműködéseket, hálózatokat; és végül a metaszintet, amely a mezoszintű tanulási környezetek összességét jelenti.” (Jánosy, 2018:351) Ebből adódóan az LMS környezetet mindhárom szint funkcionalitására fel kell készíteni.

O'Malley már 2005-ben rávilágít a mobil technológia térnyerése során a pragmatikus irányelvektől való túlzott függésre. Azt írja szerzőtársaival: „Nem állnak rendelkezésre világos empirikus bizonyítékok a pedagógiai gyakorlatban használt irányelvek betarthatóságára, tisztán digitális környezetben.” (O'Malley et al. 2003:8)

Ahhoz, hogy tudományos értelemben jól követhessük a változások értelmét és célját a felnőttképzési rendszerben, az oktatási folyamat céltudatos személyiségfejlesztésre és a szereplők tudatos együttműködésének szükségességére is fókuszáló írások megállapításait is mozgósítanunk kell. A megváltozott tanulási környezetről a magyar nyelvű szakirodalom is úgy ír, mint a képzés jövőjét jelentősen befolyásoló újításról, amelynek elméleti kutatási irányai most alakulnak ki a tudományos diskurzusban. Dr. Szűts Zoltán, *A digitális pedagógia jelenségei és megnyilvánulási formái* című 2020-ban megjelent írásában megállapítja: „A digitális technológia és a belőle fakadó innováció hatása képes korábban nem látott mértékben átalakítani egyes oktatási gyakorlatokat. Ez egyben azt is jelenti, hogy a digitális technológia használata az oktatásban szélsőséges következményekkel is járhat” – majd úgy folytatja később: „Az új infokommunikációs technológia és digitális média a tanulók figyelmére, együttműködésére vagy motivációjára kimagaslóan pozitív, de negatív hatást is gyakorolhat. Korábban egyetlen médium vagy technológia oktatásban történő használata sem hordozott magában ennyi előnyt – de ennyi veszélyt sem (Szűts, 2020:18).”

A szerző megállapításai azért is illeszkednek dolgozatom gondolatvezetésébe, mert nem elfogultan értékeli az oktatást érintő digitalizációt mint tendenciát, hanem mérlegeli annak kockázatait, célorientáltságát és hasznosíthatóságát a hagyományos pedagógiai gyakorlat mellett. A szerző úgy folytatja érvelését: „Azt állítjuk, hogy egyértelművé vált: a neveléstudomány, valamint a kommunikáció és médiatudomány és az információs társadalmat vizsgáló szociológia olyan mértékben konvergál, hogy a digitális pedagógia jelenségeit már nem lehet az információs társadalom szélesebb kontextusa és a kommunikáció és médiatudomány kutatásai nélkül értelmezni.” (Szűts, 2020:18)

Világossá válik, hogy a technicista attitűd ezen új hulláma kiemeli a felnőttek oktatását abból a szigorú szellemi meghatározásból, amelyet az andragógia hagyományai jelentenek. A jelenség egyben nagyobb fokú fogalmi szerveződést feltételez, ami így még inkább rászorul az akadémiai igényű tudományos vizsgálatra. Szűts megállapításai témaválasztásom interdiszciplináris jellegét támasztják alá, és abban erősítik meg a dolgozat egészét, hogy lehetetlen egy andragógiai tárgyú írás keretein belül, pusztán egy korszerű témát vizsgálva, az andragógia fogalmi és vizsgálati készletével végigvezetni egy szakirodalmi áttekintést.

Teoretikus változásmodell mint értelmezési keret

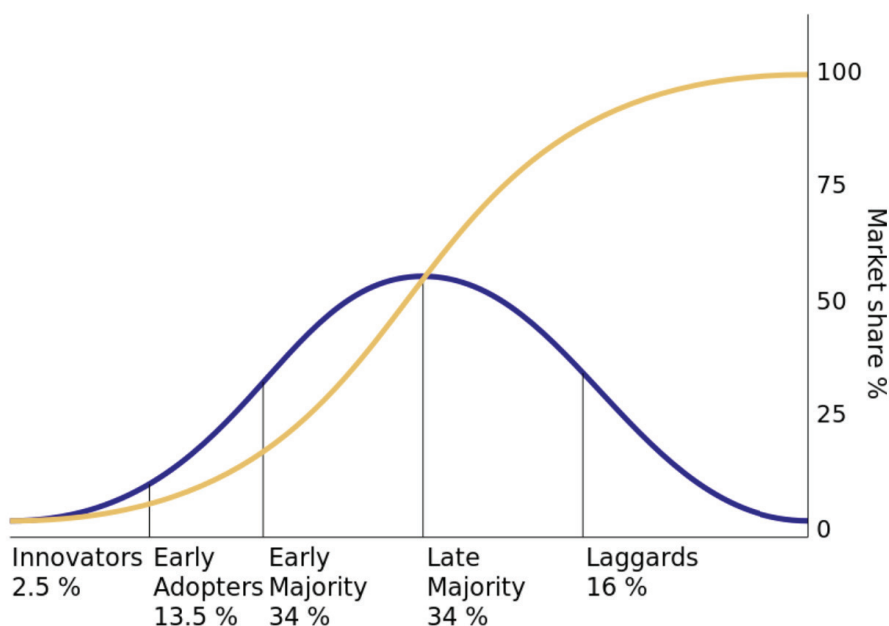
Németh András a *Neveléstudomány nemzetközi modelljei és tudományos irányairól* szólva azt írja: „Kuhn felfogásának még radikális továbbvitelét Paul Feyerabend munkássága jelenti majd. Túllépve Kuhn azon állításán, miszerint a tudománynak nincsen univerzális – minden korra érvényes módszere, de egy adott normál szakaszon belül a paradigma meglehetősen szigorúan előírja, hogy mit lehet, és mit nem lehet alkalmazni a tudományos kutatás folyamán. Legradikálisabb írásaiban azt állítja, hogy egyáltalán, még időlegesen sem létezik a tudományos módszer.” (Németh, 2015:267) Ez az állítás úttörő szemléletet sugall, ám sokszor válik olyan andragógiai kutatások kiindulópontjává is, amik egyértelműen longitudinális módszert indokolnának, ám mégis egy rövidebb időtávon vizsgálják a felnőttoktatás során a tudásátadás és a tudástranszfer gyakorlati hatékonyságát.

A teoretikus vizsgálati keretek lehetővé teszik, hogy a felnőttoktatás aktuális módszertani problémáit konszenzuális alapon, a meglévő szakirodalom téziseit számba véve, valamint alapos és módszeres jelen idejű kutatások tapasztalataival alátámasztva egy változásmodellt hozhassunk létre, amely tekintettel van az oktatás területén végbemenő digitalizáció korai időszakára, az 1980-as évektől kezdődően egészen napjainkig. A változásmodell elméleti keretezése nem ennek az írásnak a vállalása, mégis hasznos alapvetés az elkövetkező szakirodalmi vizsgálatokra.

A teoretikus megközelítés nem zárja ki azt, hogy a napi digitális pedagógiai gyakorlatban végbemenő vagy a szakpolitikai ajánlásokra reflektáló megállapításokat is számba vegyen egy tudományos írás, mégis szerencsésebb az akadémiai igényű írásművek szerzői részéről – akiknek műveire ez a dolgozat is hagyatkozik – ha önálló kutatásokat terveznek egy-egy problématerület feltérképezésére, és olyan eredményeket mutatnak ki, amelyeket a kutatómódszertan lehetővé tett.

Dolgozatom értelmezési keretét fogalmak adják, amelyek kapcsán a tudományos konszenzus adott. Meggyőződésem, hogy ezek a fogalmak jó alapul szolgálnak esetleges változásmodellek létrehozására abban az esetben, ha időről időre olyan kutatások középpontjába kerülnek, amelyek a megfelelő alapossággal vizsgálják a korszerű és módszertanilag hatásos tudásátadás körülményeit. Az oktatástechnológiai innovációk megvalósítását elősegítő feltételekről, és az így értelmezhetővé váló változásmodellekről számos kutató jegyez tanulmányt, főleg abban a megközelítésben, hogy megállapítsa a változást érintő erőfeszítésekkel szembeni ellenállás okát. Dolgozatomban az említés szintjén azért térek ki ezekre, mert értékes értelmezési szempontot és keretet adnak nekem.

James B. Ellsworth 2000 szeptemberében publikált tanulmánya az oktatást érintő változási modellek felmérését tűzte ki célul (Ellsworth, 2000). A szerző dolgozatában elemezte az oktatási innovációk (Edtech Innovation) terjesztésére vonatkozó korábbi modellértékű elméleteket (Rogers, 1995), a korábban keletkezett szövegekre támaszkodva azonosította az innováció legnagyobb befolyásra szert tett tulajdonságait, a változás feltételeit (Ely, 1990), és a változás végrehajtása során a környezetből adódó akadályok kezelésének alapelveit. Ez alapján rajzolta fel alább látható grafikonját, amelyen ábrázolja egy-egy oktatási innováció fogadtatását, kétféle modell alkalmazása esetén. Az írás nagy erénye, hogy segít az olvasóknak azon megközelítés kiválasztásában, amely leginkább modellezi saját tapasztalatait az oktatást érintő változási folyamatokban való aktív részvételre vonatkozóan.

1. ábra – Az innovációk terjedése és az S-görbe (Rogers, 1995)

A tudományos megfelelésről

Racsko Réka a *Digitális átállás az oktatásban* című tanulmányában kitér arra, hogy „A kutatás fókuszában az oktatás digitális átállása során előtérbe kerülő elektronikus tanulási környezet fogalmi keretei, összetevői, kialakításának folyamata, feltételrendszere, valamint a humánerőforrással szemben támasztott követelmények vizsgálata állnak. Ezen belül arra keresi a választ, hogy az adott ország IKT fejlesztési stratégiája miként kezeli a digitális átállás kérdéskörét a különböző területeken (különös tekintettel az oktatásra); a tantervben a kulcskompetenciáknál mely elemek kerülnek középpontba.” (Racsko, 2017:109)

A tudományos megfelelés az oktatást érintő digitalizációs jelenségek vizsgálata során számos mérföldkönek számító kutatáson vezet át, amelyek mind elméleti szempontokkal keretezik a szakirodalom aktuális feldolgozását is. Ezen szakirodalmak sokszor mutatnak rá arra, hogy a tudományosság időről időre lemaradt a piaci tendenciák dinamizmusa mellett. Mindez azt jelenti, hogy a piacon érvényesülő, oktatást segítő keretrendszereket gyártó cégek előnybe kerülnek az oktatás módszertanáról szóló tudományos megállapításokkal szemben. A fent idézett Racsko Réka témát érintő tanulmányában így ír a jelenségről: „Ha az időben visszatekintve vizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy az információs és kommunikációs technológiák és oktatási integrációjuk az 1980-as években indult meg, amikor az oktatásban egyre nagyobb piacot láttak a technológiával foglalkozó vállalatok. A másik fontos lépés a területen a mobil eszközök egyre jelentősebb elterjedése volt a 2000-es években, amelynek eredményeképpen egyre többen rendelkeztek ilyen eszközzel, komoly vásárlói erőt képviselve. Számos beruházás történt, amely az oktatást is megpróbálta ezekhez az új igényekhez alakítani, ennek során elsősorban az infrastruktúrát igyekeztek fejleszteni. Az elmúlt évek ilyen irányú fejlesztéseiből jól kitűnik, hogy az oktatási innovációkat nagymértékben befolyásolják a versenyszféra új technológiai fejlesztései, a vállalatok valamiféle laboratóriumként, „kísérleti terepként” tekintenek az oktatási közege.” (Racsko, 2017:110)

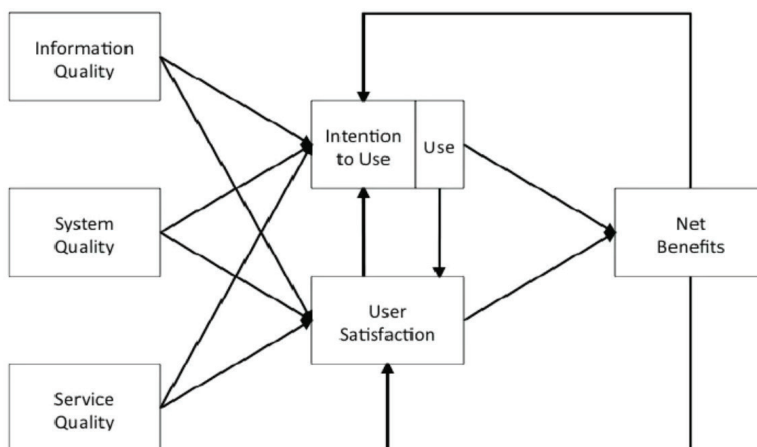
A tudományos értékelés lehetőségéről

John Taxler közel húsz éve publikál tanulmányokat a mobil eszközökön végbemenő tanulás körülményeiről, megvilágítva ezen ismeretszerzési közeg előnyeit és hátrányait. A *Mobil tanulás: a meghatározás és elméletalkotás filozófiai kihívásai, problémái és következményei* (Taxler, 2017) című írásában arra világít rá, hogy a mobil tanulás tudományos alapjait ki kell egészíteni azokkal a megfigyelésekkel, hogy az ilyen módszerrel tanuló életmódközösségek érdeklődési köre és tevékenységei átfedik egymást, és szakadatlan fejlődésben vannak. Így a hagyományos kvalitatív módszerek közül a történelmi forrás és a dokumentumelemzés azonnal kiesik, míg az interjú, a megfigyelés vagy az interaktív önreflexió félrevezetheti az adatfelvevőt. Taxler arra jut, hogy a megfelelő kritikai szigorral és az interjúk nyelvezetével kézben tartható az eljárás, a tudományos értékelés szempontjából.

Mehrolija, Subburaj és Sabari webalapú tanulásirányítási rendszereket vizsgált, ám ők fókuszcsoporthoz és kérdőív alapú kutatási módszert egyaránt alkalmaztak azon kutatási

kérdések vizsgálatára, hogy: „ (a) meghatározzák azokat a tényezőket, amelyek befolyásolják az LMS használatának sikerét India oktatási kontextusában; (b) modellt építsenek és elemezzenek az LMS sikerének mérésére, integrálva a hallgatói elvárásokat/akciókat és a szoftver rendszerteljesítményét; (c) és teszteljék a hallgatók tudományos részvételének az LMS sikerében való moderáló hatását.” (Mehloria, Alagarsamy, 2021)

Összességében az egész szakirodalmi áttekintés során elmondható volt az, hogy a felnőttoktatásban érvényesülő digitalizációs tendenciák és a módszeresség tudományosan támasztott igénye közötti feszültségre reflektáló írások olyan meglévő elméleti háttérrel választanak okfejtéseiknek, amelyek részben az információs rendszer adottságaiból származó lehetőségeit domborítják ki. Az ilyen jellegű adaptáció teljesen érthető, hiszen ezek a perspektívák közel 30 éve foglalkoztatják az oktatáskutatás és a digitalizáció határterületein aktív kutatókat, ideértve a kognitív pszichológia és a neveléstudomány számos közös kutatási területét.

2. ábra – Az információs rendszerek elfogadásának sikermodellje
DeLone & McLean munkája alapján

Azok a megközelítések, amiket az e-learning alapú tanulási környezetek tudásátadási teljesítményének tanulmányozására alkalmaznak, főként DeLone és McLean eredeti információs rendszer sikermodelljén (DeLone & McLean, 1992) alapulnak, amelyeket Holsapple és Lee-Post 2006-ban keletkezett tanulmányukban (Holsapple, Lee-Post, 2006) kiterjesztenek a mobil alapú tanulási környezetekre is. A sikermodell alkalmazásának vitája egy igazán élénk, tudományos diskurzus alapja, a virtuális tanulási környezetek értékeléséhez pedig jelentős mértékben hozzájárult.

Az oktatáskutatásról – az akadémiai közegben születő írások esetén – a választott témában kapcsolatot teremteni a nézőpontok között azért jelentős feladat, mert a szerzők számos jelenség vizsgálatát kezdeményezték az elmúlt tíz esztendőben, csak az andragógia területén.

Azért is választottam a szakirodalmi áttekintést, mert így az a kihívás állhat kutatásom homlokterében, hogy az egymást – egyes esetekben – kiegészítő vagy cáfoló tudományos véleményeket be tudjam mutatni a szakirodalom megismertetése érdekében.

A következtetést, amelyet indokolt lenne levonni egy műfajában és vizsgálati módszerében hasonló dolgozatban, én inkább egy nyitott kérdéssé formáltam, amit az olvasó saját tudományos világnézete és felkészültsége szerint gondolatban be tud fejezni, mivel megismerte azokat a rendszerelméleteket és fogalmi csomópontokat is, amelyek ehhez szükségesek lehetnek.

Átfogóan vázolni egy változásban lévő problémát nagy kihívás, de felelős és szükséges döntés az oktatáskutatás területén. Álláspontom a szintézisszerű összefoglalás készítése során mit sem változott arról, hogy vannak nézetkülönbségek a hagyományos, de már digitális eszközkészletet mozgósító tudásátadási rendszerek alkalmazása és a teljes mértékben mobilalapúvá tett komplex képzések között. A fennálló helyzet érzékeltetése és bemutatása ezért mindenképpen alkalmas az olvasó számára is önálló állásfoglalások kialakítására.

A szakirodalom-feldolgozás szelekciós szempontjai

Mivel dolgozatomban meg sem kíséreltem a téma egészét érintő bibliográfia összeállítását, sőt sok tekintetben dacol a legismertebb szerzők műveinek említésével is, fontosnak éreztem egy olyan fejezettel bővíteni írásomat, ami magyarázatot ad erre a döntésre.

Az oktatásinnovációs tendenciák mérhetetlen bőségű szakirodalmat hívtak életre csak az andragógiai tárgykörén belül, az ezredforduló óta. Ez az üdvözlendő körülmény mégis arra sarkalt engem, hogy különleges nézőpontot választó szerzők munkáiból válogassak, akik mind Magyarországon kívüli tudós közösségek tagjai, és így Magyarországon kívüli eredményeket vizsgálnak.

A szelekciós szempontok időbeliséggel és földrajzi értelemben vett heterogén adatfelvételi helyekkel kalkulálnak, valamint olyan vizsgálati közegekkel és adatfelvevői szándékokkal, amik szokatlanabb érvelési utat járnak be, mint más szakirodalmak.

Úgy gondolom, hogy bár közel sem teljes, de érdekes, és a maga nemében átfogó tíz írásművet sikerült találnom, amelyek rendkívüli andragógiai kihívásokat vettek alapul, digitális tanítási és tanulási környezetben.

Az írásművek sorrendiségével is foglalkoztam, hogy az olvasó ne abban a sorrendben ismerje meg a műveket és azok rövid bemutató áttekintését, ahogyan én tettem vagy amilyen sorrendben keletkeztek, hanem abban a sorrendben, ahogy a különböző rendszerelméletek kereteit alkalmazzák írásaik vezérfonalaként.

A szakirodalmak áttekintésében az motivált, hogy a magam számára is világossá tegyem azt a kutatási kérdést, hogy kellenek-e alapelvek a felnőttképzés túlnyomó részének digitális képzési környezetbe való áttemeléséhez? Nagyon fontos volt, hogy minden kontinensről, ahol a kérdésben akadémiai kutatás folyik, megtaláljam a megfelelő forrásokat és írásműveket. A digitalizációs tendenciák – különösen a felnőttképzésre vonatkozók – ugyanis a világ különböző részein, az ezredforduló után, nem azonos fejlettségi szintű infokommunikációs

adottságok között valósulnak meg. Azzal, hogy az összegyűjtött szakirodalmak között az USA keleti és nyugati partjáról való, brit, az EU által finanszírozott és az egész közösségre kiterjesztett, valamint indiai, dél-amerikai, szlovén és japán kitekintés is adott volt, úgy érzem elég tágra nyitottam a perspektívát.

Célom, a téma egyértelműen posztmodern voltára tekintettel, a 2000 után keletkezett szakirodalmak (a történeti igényű, illetve a közbeékeltekt magyarázó szövegrészek magyar forrású tanulmányai kivételével) feldolgozása volt. Úgy gondolom az 1990-es években a legfelkészültebb szerzők sem kalkulálhattak azzal (leszámítva talán a rendszerelméletek alkotóit), hogy a mobiltechnológia és főként a vezeték nélküli olcsó internet ilyen módon alakítja át a képzési piac lehetőségeit.

Célom, a téma egyértelműen posztmodern voltára tekintettel, a 2000 után keletkezett szakirodalmak (a történeti igényű, illetve a közbeékeltekt magyarázó szövegrészek magyar forrású tanulmányai kivételével) feldolgozása volt. egyes esetekben olyan különleges vizsgálati közegekről adtak számot a szerzők, mint a gyárak alkalmazottai körében végzett kutatások, indiai felnőttképzésben dolgozó oktatók vagy az EU tagországokban tanári diplomát szerző főiskolai hallgatók.

Az eltérő vizsgálati közeg lehetőséget adott arra, hogy más és más nézőpontokat ismerhessek meg (és egyúttal az olvasó is) arról, hogyan fejleszti, homogenizálja és változtatja meg a felnőttképzés közegét az oktatást érintő internetalapú modernizációs tendenciák sokfélesége.

A vizsgálati szándékok nem mutattak olyan szignifikáns eltérést, mint az elején vártam, hiszen minden szerző és adatfelvevő azt a kérdést járta körül, hogy ha a technicizmus egyelőre még nem is a tudományos és technológiai ellenőrzés abszolutizálásának irányába halad, az mégis jól látható, hogy a technokrata szemléletű világkép az oktatásban – részben – függetleníteni tudja magát még a modern tudomány lehetőségeitől is, így a személyes kapcsolatokat is csökkenti az olyan hagyományos interakciót alkalmazó közegekben, mint a tanítás és tanulás.

Nem minden vizsgálódás, amelyeket dolgozatomban megemlítek, tartja úgy, hogy a jelenség összességében dehumanizálja a felnőttoktatás világát, de egyes esetekben erre is tesznek utalást az írások, olyan képzési helyzeteket vizsgálva (és a felhasználó közreműködésével megmérve), amelyek néhány évvel korábban még tantervi körülmények között folytak.

Fogalmak a vizsgálódás koncentrált vezetéséhez, a vizsgált jelenséggel kapcsolatos gondolkodási képesség

A racionális látásmód és az objektivitás megőrzése elsődleges a tudományos igényű gondolatok értékelése és összegzése kapcsán. Azért szánok egy rövid bekezdést arra, hogy az ezzel kapcsolatos tapasztalatokról írjak, mert a forrásfeldolgozás részének tekintem azt, ahogyan a szakirodalomban használatos nyelvet alkalmazni kezdtem a saját gondolkodásomban, írásom gondolatvezetésének kialakítása kapcsán.

Az oktatásinnovációs tendenciákról számos megközelítésben bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, különösen akkor, ha csak interneten elérhető irodalommal számol a forrásanyag feldolgozója. Egyes források jelenségegyüttesek leírására szolgálnak, mások kiragadnak egy-egy kulcsfontosságúnak ítélt tapasztalatot, és kvantitatív eszközökkel vizsgálják azok kialakulását, működését és perspektíváit. Ezen látszólagos bőség okán ól át kell gondolni a kutatási terv azon részét, hogy milyen források feldolgozása történik, és milyen céllal. Ez adja meg a lehetőséget arra, hogy kialakuljon az a fajta gondolkodási képesség, ami lehetővé teszi az objektivitás megőrzését (még ha csak szintetizáló írásműről is van szó), egyedi, önálló gondolatok és végkövetkeztetések levonását, amelyek logikailag és tartalmilag kapcsolódnak a feldolgozott írásművekhez, mégsem azok átfogalmazott változatai. Azok a tudományos kutatási tényként kezelt kutatások, amelyek módszertana a feldolgozott írásművekben szerepel, a rendszerezés képességén túl gondolkodási képességeket is követel az olvasótól. A tudományos gondolkodás helyzetét is mutatja, hogy a felnőttoktatást kísérő gyors változási folyamatokat nem éri utol az akadémiai szintű kutatások eredménye.

A témát érintő fogalmak összevetésének lehetősége, indokoltsága

A tanulmányokban használt egyes fogalmak egymáshoz való viszonyát érdemes elemezni. A fogalmak közvetlen magyarázatát ismertnek tekintjük, de egymáshoz való értékelő viszonyuk kialakítása fontos. Három fogalompár dominanciája segíti a forrásfeldolgozással kapcsolatos munkát, amelyeket az oktatási folyamat három dimenziójaként értékelek. Az első fogalompár, az oktatói szerepfelfogás és az LMS rendszerek, amelyek a tudás átadásához kötődnek. A második fogalompár az m-learning és az integrált mikrotanulás, ezek a tudásszerzéshez fűződnek. Végül a harmadik fogalompár az e-learning és a technicizmus, amelyek a tudástranszferhez kapcsolódnak.

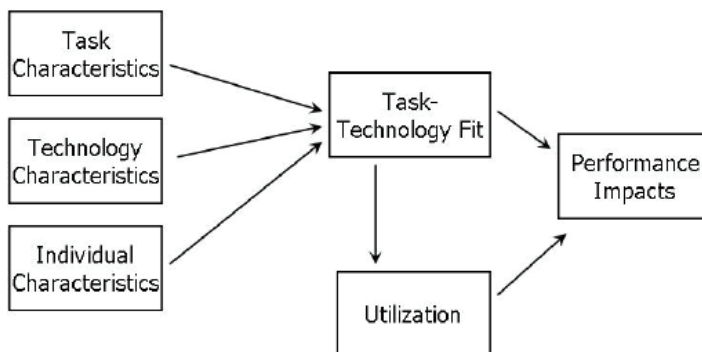
A fogalompárok összekapcsolása értelmezési támpontot ad, segít átfogóbban látni azt a tényt, hogy definíciós keret aktívan alkalmaz olyan terminusokat, amelyek elfogadottá váltak tartalmilag, és a paradigmákhoz, modellekhez kötöttségük vitathatatlan. Végül vannak olyan fogalmak, amelyek konkrét tanulási helyzetekhez igazodó értékelésével még adós a szakma.

A választott fogalmakról szóló bekezdések nem az elmélyült elemzést szolgálják, hanem olyan szempontok mérlegelését, amelyek a jelenségek gyors egymásutániságát, valamint módszertani törékenységét fedik fel.

Oktatói szerepfelfogás és tanulásirányítási rendszerek LMS (tudásátadás)

Az m-learning nem az e-learningből következett, önálló fejlődési utat járt be és már az 1970-es évek óta alkalmazzák. Nemcsak a hibrid tanulási formák vagy a tantermi gyakorlat elemi digitalizálásának célja hívta életre, hanem a képzési költségek csökkentése és a potenciálisan kifizetődőbb tanulási tapasztalat igénye.

Ebben a helyzetben az oktatói szerep alternatívájává vált az LMS alapú képzési környezetek korlátlan alkalmazási lehetősége. Az m-learning azonban – az e-learningtól eltérően – nem definiálta a tudásátadási lehetőségek azon körét, amely az LMS alapú képzési környezetben megvalósítható, így nincsen konszenzusos módszer a benne teljesíthető, strukturált oktatási gyakorlatra.

3. ábra – A technológiától a teljesítményig tartó lánc modellezése Goodhue és Thompson munkájában.

T. McGill, J. Klobas és S. Renzi 2008-as tanulmányában az LMS használat és a tanári teljesítmény kapcsolatát elemzi, különös tekintettel az oktatói feladat és a technológiai illeszthetőség kérdéseire fókuszálva. Írásuk alapjául Goodhue és Thompson technológia-teljesítmény láncát veszik alapul (Goodhue, Thompson, 1995), hogy feltárják a tanulásirányítási rendszerek oktatói teljesítményre és szerepfelfogásra gyakorolt hatását. A fenti ábra vegyes kutatási módszer alkalmazásával született, amelyben egy kvantitatív vizsgálatot kvalitatív elemekkel gazdagítottak (interjú formájában). Eredményeik azt mutatták, hogy míg az oktatói feladatot részben kiváltó technológia közvetlen hatással van az oktatói teljesítményről alkotott képére, az oktató kihasználtsága ettől függetlenül nincs összefüggésben a teljesítményre gyakorolt hatásokkal (Goodhue, Thompson, 1995).

Az oktatói munka (maga a pedagógia/andragógia szemléletének gyakorlata) és a hozzákapcsolódó hivatásbeli és professzionális elemek a tanulási helyzet elvitathatatlan részei. Ha mindezt korlátozott szerepfelfogásként értelmezzük inkább, akkor is el kell fogadni azt a tényt, hogy az oktató szakértelemmel járul hozzá az oktatás folyamatához, ami a befogadókban katalizálja a megértés vágyát.

Jelentős differencia mutatkozik ehhez képest az LMS platformok – akár mobil, akár desktop felületen követett – képzéseihez, ahol az oktatói professzióhoz többnyire nem fér kétség, de a személyesség és a differenciált figyelem hiánya a későbbi tanulási módszerek és az értékelés kérdéseiben (lényegében az egész curriculumot illetően) módosítja mindazt, amit tudásátadásnak hívunk. Az LMS platformokon folyó oktatás – mivel előre rögzített tananyagokról van szó – részben racionalizálja az átadni szükséges ismeretek körét és az oktatás módját.

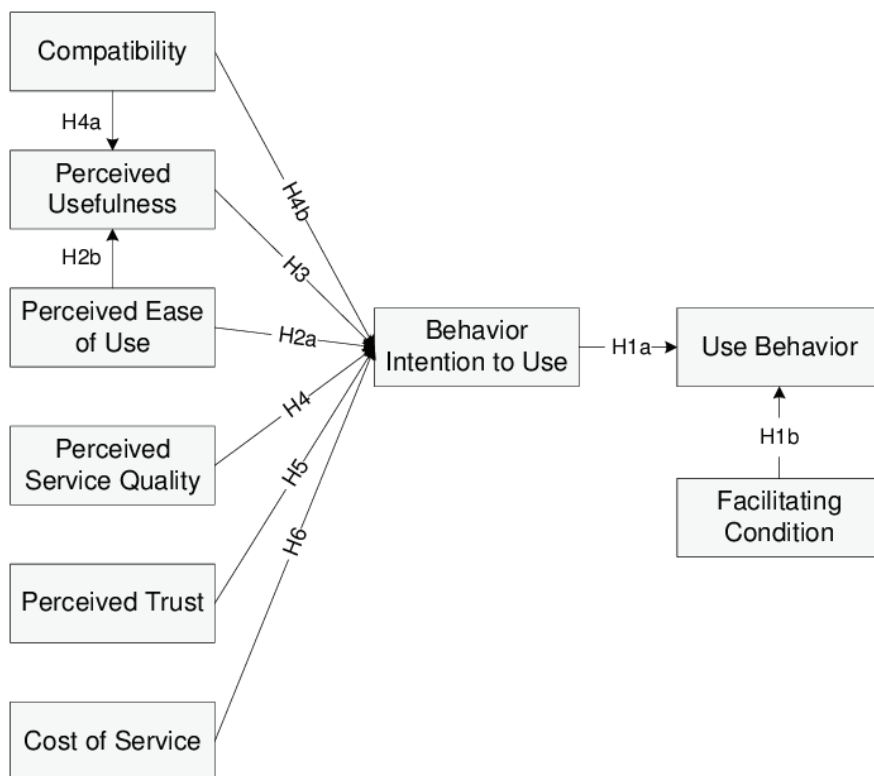
M-learning – Integrált mikrotanulás (tudásszerzés)

Az m-learning összekapcsolta a tanulási tevékenységeket a legújabb technikai eszközök használatával és bevezette az integrált mikrotanulás (IML) fogalmát. A mikrotanulás olyan tanulási helyzetekben is a tudásszerzési módszer alapjává vált, amely tanulási helyzetek összetettebbek annál, mintsem a kis szekvenciákra osztott tanulási időkeret alkalmazható legyen. A tanulási célokat érintő perspektívák nélkül a tanulás és a készség alapú oktatás

nem valósítható meg hatékonyan. Éppen ezért a mikrotanulás felülvizsgálandó minden olyan m-learning helyzetben, amelyben a mikro-konceptió kevés a megértéshez. A készség alapú oktatási stratégiákat ez különösen veszélyezteti.

Az m-learning nem a hagyományos empirikus kutatói úton, hanem az üzleti tudományokat érintő módszertani gyakorlatban ért el hivatkozható eredményeket. Ez különösen a vállalati felnőttképzési környezetnek köszönhető, de mivel ma már nem csak ezt a szférát érinti a széles körű használat, az alaposabb vizsgálódás időszerű. A mikrotanulás megítélése változatos a kutatói gyakorlatban a tanulási hatékonyságra, a tanultak felidézhetőségére vonatkozó mérési nehézségek, valamint az új tanulási ökoszisztéma (mobil eszközök) jellege miatt.

Naji Shukri Alzaza, a palesztinai egyetem oktatója tanulmányában egy elméleti modell kidolgozását kíséri meg, amelyet a 7. ábra is szemléltet. Az ábrán a hallgatói m-learning szolgáltatások felsőoktatási környezetben való elfogadásának és használatának magyarázatára, valamint előrejelzésére alkalmazható modell látható (Alzaza, 2013). A tanulmány eredményei arra utalnak, hogy a vizsgálatban részt vevő hallgatók m-learning felhasználási szándéka kedvező hatással van a felhasználói magatartásra is, de ehhez elengedhetetlenek a segítő feltételek.

4. ábra – Javasolt kutatási modell az m-learning szolgáltatások hallgatói elfogadására

E-learning (tudástranszfer)

A technicizmus jelenségének jelentős irodalma van, mégis vállalhatna nagyobb szerepet annak megértésében és mérlegelésében, hogy az elmúlt két évtized során mely világkép vagy rendszerelméleti keret magyarázza mindazt a változást, amivé az ember ismeretszerzési környezete vált. A szakirodalom a tanárképzési programokban ragadja meg a technicizmus hagyományos oktatási rendszerre gyakorolt hatását, de ez nem elegendő a jelenség reflexív értékeléséhez. Ugyanakkor érthető a technicista nézőpont megjelenése az oktatás világában, mert eszközeivel a kínált tudásátadási, tudásszerzési és tudástranszfer megoldásokkal sokkal inkább mérhetővé teszi az oktatás teljes folyamatát.

A technológiai eszközök fetisizálása, egy alapvetően emberi tényezőn alapuló folyamatban mérhetetlen előrelépést jelenthet akár a teljes oktatási szféra teljesítményértékelésének adatvezérelt megközelítéséhez. A technicista szemléletet vallók célja vélhetően nem a tanári szerep kiüresítése vagy a tantermi gyakorlatok átformálása, hanem a (felnőtt)oktatási folyamat mérése, akárcsak más, professzionális tevékenységek esetében, amelyek piaci helytállása és kompetitív jellege így bontakoztatható ki.

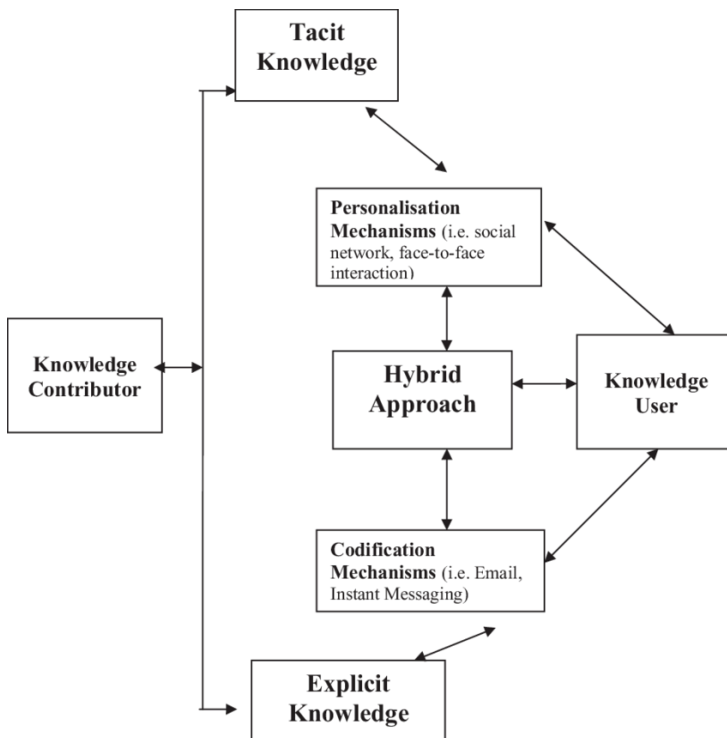
Ez az írás azt a meggyőződést képviseli, hogy amennyiben a cél valóban ez, úgy az oktatási szolgáltatást igénybe vevők maradéktalanul tájékoztatása érdekében, tudományosan több szempontból igazoltan, az empirikus módszertani megfeleltetésekkel világszerte kipróbált modellek jöjjenek létre, amelyek világos eredményeket mutatnak be, és így lehetővé teszik a mérlegelést a hagyományos oktatás, az e-learning és az m-learning alapú képzési környezet tudásátadási modelljei között. El kell ismerni az elvárást az oktatásban is releváns mérési igényekkel kapcsolatban, de igazolni kell akadémiai eszköztárral azt, hogy erre a szféra készen is áll.

Az m-learninggel foglalkozó írások nagy része nem igazolja, hogy az e-learning készítette volna elő, bármilyen elméleti konstrukció keretében, a mobil tanulás expanzióját. Fontos érteni a két tanulási platform és módszertani formátum fejlődési útjának elszakadását egymástól, mert így az e-learning a távoktatási stratégiák/technikák eredeti (nem átmeneti) közege marad, amely viszont előzményének a tantermi oktatást tekinti.

University of Southampton doktori iskolájában, 2006-ban Sajjad M. Jasimuddin megkísérelte egy integrált keretrendszerben értelmezni a tudástranszfer folyamatot, e-learning keretrendszer közbeiktatása esetén. Bár dolgozatában a tudás tárolásának módozataira is nagymértékben kitér (amellyel az én írásom nem foglalkozik), szinte az elsők között vizsgálta az andragógia közegeiben (vállalati környezetben) történő tudásátadás formáit. Dolgozatában – hozzám hasonlóan – sürgeti az akadémikus kutatási mélység előtérbe kerülését a digitalizációs tendenciákkal szemben. Gondolatmenete szerint bővelkedünk elméletekben a szervezetekben történő tudástranszferről, mégis kevés empirikus munka történt az esetleges kapcsolatok felmérésére, a tudástárak és a tudás felhasználásáért felelős személyek között. Jasimuddin írása egy empirikus ismeretanyagon alapuló tudástranszfer keretrendszer kidolgozását kíséri meg, amit a 8. ábra szemléltet.

Gondolatai a tudásadminisztráció és a hatékony tudásátruházás kérdéskörét érintik, többek között digitális felületek bevonásával. Az integrált keretrendszer öt komponensből áll: a tudást adó és fogadó szereplőkből, a szervezeti tudás tipológiájából, azokból a

mechanizmusokból, amelyek révén a tudás átadásra kerül, azokból a digitális adattárakból, ahol az explicit tudást megőrzik és egy adminisztrátorból, akinek az irányítás és a karbantartás a feladata. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a tudásátadás „hibridizációjára” van szükség (Jasimuddin, 2006: 201).

5. ábra – Jasimuddin integrált keretrendszere a tudásátadásról

Összegzés

A tanulmányokban használt egyes fogalmak egymáshoz való viszonyát érdemes kifejeíteni minden olyan esetben, amikor egy dinamikus változási, átalakulási folyamatot vizsgálunk az emberi kultúra egy olyan immanens és meghatározó területén, mint az oktatás, képzés.

Írásomban a fogalmak közvetlen magyarázatát ismertnek tekintettem, de egymáshoz való értékelő viszonyuk kialakítása szükséges volt, ezért is szántam időt arra, hogy currens szakirodalomból származó értelmezéseket mutassak be az olvasónak.

Három fogalompár dominanciája segíti a forrásfeldolgozással kapcsolatos munkát, amelyeket az oktatási folyamat három dimenziójaként értékelek. Az első fogalompár, az oktatói szerepfelfogás és az LMS rendszerek, amelyek a tudás átadásához kötődnek. A második fogalompár az m-learning és az integrált mikrotanulás, ezek a tudásszerzéshez fűződnek. Végül a harmadik fogalompár az e-learning és a technicizmus, amelyek a tudástranszferhez

kapcsolódnak. A fogalompárok összekapcsolása értelmezési támpontot ad, segít átfogóbban látni azt a tényt, hogy az értelmezési keret aktívan alkalmaz olyan terminusokat, amelyek elfogadottá váltak tartalmilag és a paradigmákhoz, valamint modellekhez kötöttségük vitathatatlan. Végül vannak olyan fogalmak, amelyek konkrét tanulási helyzetekhez igazodó értékelésével még adós a szakma, ezekről írásom második részében számoltam be.

Irodalom

- Alzaza, N. S. (2013). Mobile Learning Services Acceptance Model among Higher Education Students. *Journal of UP for Research and Studies*, Vol.5 (July), pp. 1–28. https://www.researchgate.net/publication/258341773_Mobile_Learning_Services_Acceptance_Model_among_Higher_Education_Students Letöltve: 2021.1.6.
- Basak, S. K., Wotto, M., Bélanger, P. (2018). E-learning, M-learning and D-learning: Conceptual definition and comparative analysis. In: *E-Learning and Digital Media*, Vol. 15 Issue 4. pp. 191–216. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2042753018785180> Letöltve:2021.11.5
- Benedek, A., Szabóné Berki, É. (2011). *Hálózatfejlesztés és innováció a szakmai pedagógusképzésben*. Új kutatások a neveléstudományokban, Törekvések és lehetőségek a 21. század elején – az MTA Neveléstudományi Bizottságának sorozata Szerk.: Kozma Tamás és Perjés István, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó <https://mek.oszk.hu/10100/10122/html/#5> Letöltve: 2022.01.05.
- DeLone, W. H., McLean, E. R. (2003). The DeLone and McLean Model of Information Systems Success: A Ten-Year Update. *Journal of Management Information Systems*. Vol.19, Issue.4 pp: 9-30 https://www.researchgate.net/publication/220591866_The_DeLone_and_McLean_Model_of_Information_Systems_Success_A_Ten-Year_Update Letöltés: 2022.3.1.
- Ellsworth, J. B.(2000). *Surviving Change: A Survey of Educational Change Models ebook*. ERIC Clearinghouse on Information & Technology, Syracuse University, New York <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED443417.pdf> Letöltve: 2022.1.3.
- Goodhue, D. L., Thompson, R. (1995). Task-Technology Fit and Individual Performance, *MIS Quarterly*, Vol. 19, No. 2. pp. 213-236. <https://www.jstor.org/stable/249689> Letöltve: 2021.5.4.
- Holsapple, C. W., Lee-Post, A. (2006). Defining, Assessing, and Promoting E-Learning Success: An Information Systems Perspective, *Decision Sciences Journal of Innovative Education* January 2006, Vol.4, Issue.1 pp: 67-85. https://www.researchgate.net/publication/227633257_Defining_Assessing_and_Promoting_E-Learning_Success_An_Information_Systems_Perspective Letöltve: 2022.3.6.
- Jasimuddin, S. M., Connell, N., Klein, J. H. (2011). Knowledge transfer frameworks: an extension incorporating knowledge repositories and knowledge administration. *Information System Journal* Vol.22, Issue.3 pp: 195-209. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1365-2575.2011.00382.x> Letöltve: 2022.1.9.

- Jánosy O. (2018). Útmutató a hatékony tanulási környezet kialakításához, *Educatio* Vol.27, Issue.2 pp. 347–351 (OECD: The OECD Handbook for Innovative Learning Environments. OECD, 2017. Paris. 97 p.) https://www.researchgate.net/publication/329242789_Utmutato_a_hatekony_tanulasi_kornyezet_kialakitasahoz Letöltve: 2022.1.8.
- Kálmán O., Rapos N. (2012). *Egy kompetenciaháló fejlesztése és hatásának elemzése*, In: Vámos Ágnes, Lénárd Sándor (szerk.) Képzési program és szervezet a magyar felsőoktatás bolognai folyamatában, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- Mehroliya, S., Alagarsamy, S., Sabari, M. I. (2021). Moderating effects of academic involvement in web-based learning management system success: A multigroup analysis. *Journal of Educational Technology Systems*, Vol: 47 Issue: 2 pp: 152-169. [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(21\)01103-8](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(21)01103-8) Letöltve: 2021. április 28.
- Newman, A. (2015). *Learning for Life: The Opportunity for Technology to Transform Adult Education* <https://tytonpartners.com/learning-for-life-the-opportunity-for-technology-to-transform-adult-education/> Letöltve: 2022.3.1.
- O'Malley, C.,– Vavoula, G., Glew, Jp., Taylor, J., Sharples, M. et al. (2003/2005). *Guidelines for Learning/Teaching/Tutoring in a Mobile Environment*. MOBlearn project report, D4.1. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00696244/document> Letöltve: 2022.2.10.
- Prantosh, P., Bhimali, A., Kalishankar, T. & Rajesh, R. (2018). Digital Education and Learning: The Growing Trend in Academic and Business Spaces — An International Overview. *International Journal on Recent Researches in Science, Engineering & Technology (IJRRSET)*, Vol.6. Issue.5, pp:11-18. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3198773 Letöltve: 2022.2.7.
- Racsko, R. (2017). *Digitális átállás az oktatásban*, Iskolakultúra-könyvek 52, Budapest, Gondolat kiadó, http://misc.bibl.u-szeged.hu/46196/1/iskolakultura_konyvek_052.pdf Letöltve: 2022.1.2.
- Rogers, E. M. (1962, 1995). *Diffusion of innovations*. New York, The Free Press.
- Shushara, T., Ustinova, Y., Braslavskaya, E. & Plitka, V. (2020). Digital learning: Realities and Perspectives of a New Trend. *SHS Web Conf.* Volume 79, 2020 International Scientific and Practical Conference “Theory and Practice of Project Management in Education: Horizons and Risks. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2020/07/shsconf_tppme2020_01004.pdf Letöltve: 2021.12.15.
- Szűts, Z. (2020). *A digitális pedagógia elmélete*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szűts, Z. (2020). A digitális pedagógia jelenségei és megnyilvánulási formái. Új pedagógiai szemle, Issue. 5-6. pp. 15-39.
- Traxler, J. (2018). Mobile learning: the philosophical challenges, problems and implications of defining and theorizing. *Progressio South African Journal for Open and Distance Learning Practice* Vol. 39 No. 1 pp: 17-33 <https://journals.co.za/doi/abs/10.25159/0256-8853/1785> Letöltve: 2021. május 2.

Ábrák jegyzéke

1. ábra – *Az innovációk terjedése és az S-görbe (Rogers, 1995)*
2. ábra – *Az információs rendszerek elfogadásának siker modellje DeLone & McLean munkája alapján*
3. ábra – *A technológiától a teljesítményig tartó lánc modellezése Goodhue és Thompson munkájában.*
4. ábra – *Javasolt kutatási modell az m-learning szolgáltatások hallgatói elfogadására*
5. ábra – *Jasimuddin integrált keretrendszere a tudás-átadásról*

Balázs Andrea a PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszékén szerezte BA és MA diplomáját kommunikáció- és **médiatudomány** területen. Korábban a nemzetközi hallgatók és a városi társadalom kapcsolatát vizsgálta Pécs példáján keresztül, OTDK pályamunkáját is ebben a témában készítette. Jelenleg a PTE-BTK Demográfia és Szociológia Doktori Iskola doktorjelöltje. Kutatási területe az autizmus spektrumzavar médiareprezentációja, eltérő kulturális közegekben.

Csepeli György DSc, professor emeritus, az ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológiai Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások programjának vezetője. Kutatási területe a csoportközi viszonyok szociálpszichológiája. Érdeklődése utóbb az információs társadalom, a mesterséges intelligencia társadalmi-gazdasági hatásainak kutatása felé fordult.

Guld Ádám PhD, médiakutató, kommunikációs szakember, tanácsadó, a PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének habilitált egyetemi docense. Alapító tagja és titkára a Neumann János Számítógéptudományi Társaság e-Hétköznapi Szakosztályának, illetve a médiatudományi oktatással, kutatással és tehetséggondozással foglalkozó Médianegyed Egyesületnek. 2012 óta foglalkozik a különböző generációk kommunikációs és médiahasználati szokásaival, három önálló kötetet publikált, a legfrissebb 2022. májusában jelent meg „A Z generáció médiahasználatára – Jelenségek, hatások, kockázatok” címmel.

László Mónika szociológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Programjának doktorjelöltje. Kutatási területe a személyközi kommunikáció a hálózatos társadalomban.

Maksimovic Ágnes közgazdász, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Marketing és Turizmus Intézetének doktorandusz hallgatója. Disszertációjának fókuszában a fogyasztói magatartás és a nemfogyasztás áll. Az EMOK – Marketing Oktatásért és Kutatásért Egyesület tagja. maksimovic.agnes@ktk.pte.hu

Molnár György PhD, habilitált egyetemi docens, az Óbudai Egyetem Kandó Kálmán Villamosmérnöki Karának dékánja, illetve a Széchenyi István Egyetem tudományos főmunkatársa. Villamosmérnök és mérnök-tanár, orvosbiológus mérnök, a neveléstudomány doktora, közoktatási vezető szakvizsgázott pedagógus, továbbá számos tudományos és szakmai bizottság aktív tagja. 2001 óta a BME egyetemi oktatójaként folyamatosan részt vesz a Műszaki Pedagógiai Tanszék, valamint a Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar munkájában. PhD fokozatát 2008-ban szerezte az ELTE-n neveléstudományból, majd 2018-ban habilitált a digitális pedagógia témakörében. Az IKT-alapú kutatási alaptémái mellett a szakképzés-pedagógia módszertani és technológiai innovációs lehetőségei is foglalkoztatják, amelyek alkalmat adtak arra, hogy az új, korszerű, atipikus és elektronikus tanítási-tanulási utakat is kutathassa.

Nyáry Gábor történész, egyetemi doktor. Gazdaságtörténetet és újkori világrendszer-elméleteket tanított az ELTE Bölcsészkarán, majd stratégiai kommunikációs tanácsadóként dolgozott a magánszektorban. Jelenleg a Milton Friedman Egyetem Nemzetközi és Politikatudományi Tanszékén oktat, valamint a Nemzeti Közszoigálati Egyetem Kiberbiztonsági Kutatóintézetének kutatója. Geopolitikával, biztonsági kérdésekkel, digitális diplomáciával és a kibertér nemzetközi szabályozási problémáinak vizsgálatával foglalkozik. Legújabb kutatási területe a kiberhadviselés és kiberhírszerzés problematikája, valamint az emegens nemzetbiztonsági fenyegetések témája. A Magyar Diplomáciai Akadémia tanára.

Pók Attila DSc, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézetének kutatója, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének nyugalmazott tudományos tanácsadója, 1998 és 2013 között tíz szemesztert tanított a New York-i Columbia Egyetemen. Publikációi és egyetemi kurzusai három nagy témakörrel foglalkoznak: 19-20. századi európai politika- és eszmetörténet, a modern európai történetírás története, különös tekintettel a történetírás és politika kapcsolatára, a történetírás elmélete és módszertana. Legfontosabb munkái: *A múlt hatalma*. Kőszeg, 2018.; *Remembering and Forgetting Communism in Hungary. Sudies on Collective Memory and Memory Politics in Context*. Kőszeg-Budapest, 2017.; *Klios Schuld, Klios Sühne. Historie und Politik im Karpatenbecken*. Budapest, 2014.; *A haladás hitele*. Budapest, 2010.; *The Politics of Hatred in the Middle of Europe. Scapegoating in Twentieth Century Hungary: History and Historiography* Szombathely, 2009.; *A nemzetközi politikai élet krónikája 1945-1997.*, Budapest, 1999.; *A Selected Bibliography of Modern Historiography*. New YorkWestport, Connecticut-London, 1992.; *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*, Budapest, 1990.

Ropolyi László PhD, a fizikai és filozófiai tanulmányokat követően, évtizedekig tanított filozófiai, tudománytörténeti és tudományfilozófiai tárgyakat, főként természettudományokra szakosodott hallgatóknak. Az utóbbi években főként tudomány- és technikafilozófiai, valamint internetfilozófiai kutatásokkal foglalkozik. E-mail: ropolyi@elte.hu

Rosa Susanna D. Nhancale, társadalomkutató, zenei kurátor, az Élni és szeretni édesanya/édesapa nélkül alapítvány alapítója és képzési anyagainak szerzője. A szervezet közhasznú programja ma az egyik legsokoldalúbb digitális családi szolgáltatás az EU-ban. Tanulmányait Budapesten és Bostonban végezte, publikált a HVG-ben, kutatási asszisztensként részt vett oktatásszociológiai tárgyú akadémiai kutatásokban. A gyermekvédelem terén szerzett gyakorlati ismereteit az UNICEF és a Szent Márton Gyermekmentő Szolgálat kutató-munkatársaként mélyítette el. Társadalomkutatóként a kisgyermekkor késő modern kori probléma-történetével foglalkozik, különöstehtekintettel agyermekkorakísérőközszoigálatások állami finanszírozására. A Milton Friedman egyetem andragógia mesterképzése keretében, a gyermeket nevelő felnőtteknek szóló korszerű tudásátadás gyakorlati perspektíváit kutatja.

Szatmári Péter CSc, történelem szakos középiskolai tanári, valamint új és legújabb kori muzeológus végzettséget szerzett, a történelemtudomány kandidátusa, főiskolai tanár. Az 1990-es években az Európa Intézet (Budapest) tudományos munkatársa, valamint az MTA Történettudományi Intézet munkatársaként dolgozott. 1993-2006 között az ELTE TKF oktatója, 2002-ben az ELTE „Év oktatója” címet adományozták neki. 2002 óta az egykori Zsigmond Király Főiskola, később Egyetem, ma már Milton Friedman Egyetem oktatója, 2006 óta az intézmény Nemzetközi és Politikai Tanulmányok Intézetének vezetője. 2007 és 2016 között a ZSKE általános rektorhelyettese, 2016-2019 között megbízott rektora, jelenleg az intézmény általános és közkapcsolati rektorhelyettese, a Szabad Piac szerkesztőbizottságának tagja.

Szűts Zoltán PhD, habilitált egyetemi docens, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Pedagógiai Karának dékánja, a Neveléstudományi Doktori Iskola programigazgatója, a Milton Friedman Egyetem által kiadott Szabad Piac felelős szerkesztője, az egyetem oktatója. A világháló metaforái (Osiris, 2013), az Online (Wolters Kluwer, 2018) és A digitális pedagógia elmélete (Akadémiai, 2020) könyvek szerzője. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen diplomázott, doktorált és habilitált, illetve az Eszterházy Károly Egyetemen is doktori fokozatot szerzett. Rendszeres előadója a SISY, EDEN, ICL, HUCER, és az Új Média konferenciáknak. A hypertextuális irodalom, az online kommunikáció és média, az információs társadalom és a digitális pedagógia kutatója. E-mail: szutszoltan@gmail.com

Törőcsik Mária DSc, közgazdász, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar Marketing és Turizmus Intézetének egyetemi tanára. Kutatási területei a fogyasztói magatartás, a fogyasztói magatartástrendek alakulása, a marketing aktuális problémái. Az elmúlt időszakban több szakkönyvet is írt, amelyek a marketing szerteágazó területeit járják körül, fókuszba helyezve a fogyasztók iránti empátia szükségességét. Legutóbbiak a Fogyasztói magatartás – Mintázatok, trendek, alkalmazkodás, valamint a Self-marketing – személy és marketing kapcsolatok az Akadémiai Kiadónál jelentek meg. Tagja az MTA Gazdálkodástudományi Bizottságának, a PTE KTK és a SZE doktori iskoláiban mentorálja a tudósutánpótlás tagjait. Egyetemi tanár, PTE Közgazdaságtudományi Kar, torocsik.maria@tkk.pte.hu

Vörös Csilla a Nielsen Közönségmérés Kft. korábbi ügyvezetője és tanácsadója (1993-2022). Az IASK tanácsadó testületének tagja. Ezt megelőzően a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban és a Társadalomtudományi Intézetben dolgozott. A Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen szerzett közgazdász diplomát. Master of Arts fokozatot szerzett University of Connecticut Storrs, CT Politikatudomány és Közvéleménykutatás területén, Master of Arts fokozatot szerzett Kommunikáció területén az Annenberg School of Communications, University of Pennsylvania, 1991-93 között University of Massachusetts, Amherst, MA – Posztgraduális kommunikációs tanulmányok (PhD program) hallgatója.

Nyáry Gábor: Kőd és fény sugar. A kiberhadviselés dilemmái a geopolitikai konfliktusok új „szürke zónájában”

A digitalizáció, az IKT-eszközök abszolút „társadalmasítása” – a szinte forradalmi átalakulás megannyi előnye, áldása mellett – jó ideje baljós árnyakat is fest a 21. század egyébként is rohamosan szürkülő egére. Politikusok és technokraták ízlelgetik a gondolatot, hogy az új eszközök és eljárások, a „kiberfegyverek” minden eddiginél hatásosabb eszközt adnak a kezükbe a nemzetközi konfliktusok elrendezésére. Ezek a hatalmi törésvonalak pedig jól láthatóan sokasodnak. A hidegháború végével, a nagyhatalmi szembenálláson alapuló, kétértelmű világrendet a Szovjetunió bukását követően felváltotta az Egyesült Államok hegemoniája. Ez az „egypólusú” berendezkedés azonban, Amerika külső és belső gyengülése, illetve erős riválisok felemelkedése következtében lebomló félben van. Napjaink realitása immár a többpólusú világ: az USA mellett Kína, Oroszország, de India, Irán és mások is részesei a hatalmi egyensúlynak. A szereplők sokasodásánál lényegesebb a szabályok elporladása. A kiberdimenzió átláthatatlan, szabályozatlan „dzsungle” pedig szinte kínálja magát újabb harctérnek. Egyesek már mindent eldönteni képes, pusztító hadigépeket látnak a számítógépekben és szoftverekben. Ők napjaink „csodafegyver prófétái”. A tudomány emberei közül azonban sokan állítják: ezek az újdonságok hasznos eszközök lehetnek ugyan a hatalomért, ideológiáért, pénzért küzdő riválisok kezében, de háborús eszköznek (tényleges „fegyvernek”) aligha alkalmasak. A kiber-világvége – szerencsére – még várat magára.

Guld Ádám – Balázs Andrea: „Nem volt elég a pandémia, most még egy háború is kitört a szomszédunkban.” Az orosz-ukrán háborús konfliktus befogadói interpretációja Z generációs fiatalok körében

Az elmúlt években gyakran találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a Z generációs fiatalok traumák között kezdik meg felnőtt életüket. Valóban, ha az elmúlt néhány év eseményeit vesszük sorra, akkor igazoltnak láthatjuk a feltételezést, hogy a gazdasági válság, a túlnépesedés, a klímaváltozás veszélye vagy a globális világjárvány egy kiszámíthatatlan és veszélyes világ képét festi a most felnőtté váló korosztály elé. A megrázó események sorozatában, 2022-ben a háborús fenyegetés is megjelent az orosz-ukrán fegyveres konfliktus kirobbanásával. Vajon hogyan reagál az eseményekre a Z generáció? Hogyan és honnan tájékozódnak a háborúval kapcsolatos hírekről, illetve milyen érzelmeket és benyomásokat generálnak a hírek a fiatalokban? Mi a traumafeldolgozás mintázata a korcsoportban? Az alábbi tanulmányban ezekre a kérdésekre keressük a válaszokat egy kísérleti jellegű, innovatív tanítási módszereket alkalmazó, interdiszciplináris nemzetközi workshop eredményei alapján.

Pók Attila: Gyűlölet és a változtatás akarása

Egy politikai rendszer meghirdetett céljai és a társadalom különböző rétegei által érzékelt állapot közötti feszültséget (indikátorai lehetnek: protestálás, demográfia, migráció) a hatalom részéről hatféle módon lehet általában kezelni:

--- a feszültség tagadása, nem vereséget szenvedtünk, hanem újrendezzük sorainkat, ideiglenes, taktikai visszavonulás, mindezt előre terveztük,

--- minden probléma külső és belső ellenségek kártékony tevékenységének tudható be, ezeket ki kell jelölni, gyűlölet tárgyává tenni és megsemmisíteni,

--- a rendszer jó, de szubjektív hibákat követtünk (követtek) el, de erőnket mutatja, hogy felismerjük és kijavítjuk őket,

--- a rendszer egyes elemeit részben teljesen megváltoztatni, más elemeit módosítani kell, de ne siessük el,

--- a rendszer rossz, teljes körű változtatásra van szükség, de reformok sorozatával, nem gyorsan és radikálisan,

--- a rendszer rossz, teljes körű és azonnali változtatásra van szükség.

A dolgozat hipotézise az, hogy a gyűlölet valamennyi esetben része a változtatás akarásának és végrehajtásának, és ezt néhány egyetemes és magyar történeti példával támasztja alá.

Csepeli György: Az ember az identitás rejtekútjain

A cikk a tulajdonított és szerzett státusok strukturalista-funkcionalista paradigmái alapján, társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, megkülönbözteti a nem választott, a születés véletlenje által adott identitást és a szabadon választott identitást. A modernizációval megjelenő két változat konfliktusos együttélésének következménye a vitatott, a meghasadt és az elrontott identitás. A globalizáció a korábban meghaladni vélt kollektív, adott identitások újraéledését eredményezte, megkérdőjelezve a szabad identitásválasztás jogát, amelynek védőbástyája a nyugati civilizáció. Kérdés, hogy az Európai Uniónak lesz-e ereje ahhoz, hogy megállítsa a szabadság elől menekülőket, akiket megkísért a kollektív, tekintélyelvű identitások biztonsága.

Vörös Csilla: Ébresztő: a fenntartható jövőért

A tanulmány a COVID-19 hatását vizsgálja néhány szempontból, figyelemmel a fenntartható jövőre. A pandémia közismert emberi tragédiái és negatív gazdasági és társadalmi következményei mellett is felcsillantott valami reményt a megújulásra. Az orosz-ukrán háború a pozitív változások lehetőségét és ígérétét egyelőre zárójelbe tették. Az Európában megszokott, korábbi biztonságérzet mindezek hatására tovább gyengült. Az ellátási láncok akadoznak, infláció, recesszió, elszabaduló energiaárak, munkanélküliség, töredező társadalmi konszenzus, elégedetlenség és a további járványok réme szövi át mindannyiunk életét. A társadalmi, politikai feszültségek tovább nőttek és egyelőre várat magára egy új, pozitív életszemléletet tükröző és meghatározó társadalmi támogatottsággal bíró politikai-társadalmi szervezet kialakítása, amely segíthet egy remélhetőleg élhetőbb, fenntartható jövő kialakításában.

Törőcsik Mária – Maksimovic Ágnes: A nemfogyasztás mint új kihívás

A fogyasztás dimenzióinak, összefüggéseinek feltárása során napjainkban egyszerre vizsgálható a túlfogyasztás és a nemfogyasztás esete is. Tanulmányunkban a nemfogyasztásra, mint új kihívásra koncentrálunk, aminek eltérő indíttatású kategóriáit vizsgáljuk. A nemfogyasztást számos tényező befolyásolja, akár meghatározza, amely tényezők hatássúlya eltérő. Kifejtjük a nemfogyasztás két alapesetét, a lemondást és a kimaradást. A kimaradás

mindig egy hiányhelyzet, akár kényszer következménye, míg a lemondás egy fogyasztói koncepció önkéntes megvalósítása. Megállapítottuk, hogy a lemondás az esetek többségében egy viszonylagos jóléttel, akár iskolázottsággal kapcsolatos, míg a kimaradás leggyakrabban a szegénységgel, halmozottan hátrányos helyzettel mutat összefüggést. Megvizsgáltuk a non consumption és az anti consumption kifejezések megjelenési gyakoriságát, keresési környezetét a Google Trends szoftveres eszköz segítségével, hogy lássuk a nemfogyasztás nemzetközi irodalmában leggyakrabban előforduló összefüggéseket.

László Mónika: A siker társas természete

A siker kollektív természetéből következik, hogy az egyéni teljesítmény akkor válhat sikerré, ha a közösség számára láthatóvá válik. Ha az egyéni teljesítményt elismerésre akarjuk váltani, akkor láthatóvá, mások számára érzékelhetővé kell tennünk. Az érvényesülés szempontjából meghatározó, hogy a megfelelő hálózati csomópontokhoz kapcsolódjunk és a megfelelő pozíciót foglaljuk el egy hálózatban. A probléma csak az, hogy az érvényesülni kívánó emberek egy jó része is ugyanezt teszi, és az is valószínűsíthető, hogy számos hasonló kvalitásokkal rendelkező ember igyekszik bekapcsolódni a hálózatokba az érvényesülés érdekében. Emiatt nemcsak a hálózatokba való bekapcsolódás tényének, hanem az alkalmasságnak, a kitartásnak, illetve annak is jelentősége van, hogyan tesszük láthatóvá teljesítményünket mások számára. Hiszen a láthatóság éppúgy jelenthet pusztán pozitív vagy negatív előjelű ismertséget, mint az ismertség és elismertség együttesét.

Rosa Susanna D. Nhancale: Az m-learning és a technicizmus. Kritikai észrevételek a hagyományostól eltérő tudásátadási módszerekről a felnőttképzés területén, szakirodalom elemzés alapján

A tanulmány kiindulópontja egy tapasztalat, amellyel a képzésvezetői munkám során találkoztam, és amely módosította szemléletmódomat a hagyományos tudásátadási eszközkészletet mozgósító e-learning, illetve a technológia szabványai által dominált, mobil alapú képzési környezetek vonatkozásában. Kutatómunkám formátumául a szakirodalomelemzést és értelmezést választottam, amelyet egy írás fog közre, összefoglalva a vizsgálódás tárgykörét, a fogalmak viszonyait és a kutatói kérdések közül azokat, amelyekkel ritkábban vet számot a szakirodalom.

